

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 15 (1991)

Δελτίον ΧΑΕ 15 (1989-1990), Περίοδος Δ'

Ο σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου κοντά στη Χρύσαφα της Λακεδαίμονος

Νικόλαος Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1041](https://doi.org/10.12681/dchae.1041)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Ν. Β. (1991). Ο σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου κοντά στη Χρύσαφα της Λακεδαίμονος. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 15, 179-196. <https://doi.org/10.12681/dchae.1041>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου κοντά στη
Χρύσαφα της Λακεδαίμονος

Νικόλαος ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 15 (1989-1990), Περίοδος Δ' • Σελ. 179-196

ΑΘΗΝΑ 1991

Ο ΣΠΗΛΑΙΩΔΗΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΟΝΤΑ ΣΤΗ ΧΡΥΣΑΦΑ ΤΗΣ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΟΣ

Μέ βαθιά ευγνωμοσύνη στη μνήμη του θεολόγου
Ἀριστοτέλη Παπανικολάου

Στήν περιφέρεια τῆς κοινότητας Χρύσαφα, πρὶν νὰ φθάσουμε στό χωριό, δεξιά, ἀγροτικός δρόμος ὀδηγεῖ σ' ἓνα χεῖμαρρο. Ἀπό ἐκεῖ ἀνηφορική ἀτραπός σέ ἀπόσταση ὥρας καί περισσότερο φέρνει τὰ βήματα τοῦ ὁδοιπόρου στό σπήλαιο τοῦ Ἁι-Γιάννη, ἐπισκευασμένο μέ δαπάνη τοῦ τοπικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου¹. Τό σπήλαιο διαμορφώνεται στήν πλαγιά κατωφέρειας καί, κάθετο πρὸς αὐτή, εἶναι μακρὸ καί στενὸ σάν διάδρομος (Εἰκ. 1). Τό στόμιό του κλείνει τοῖχος, στόν ὁποῖο ἀνοίγεται ἀπλή, ὀρθογώνια ἢ θύρα εἰσόδου καί πάνω ἀπὸ αὐτήν πολύ μικρὴ φωτιστικὴ θυρίδα (Εἰκ. 3). Ἀλλά καί γενικότερα χτιστό εἶναι τό δυτικὸ μέρος τῆς σπηλαιώδους ἐκκλησίας, ἀφοῦ σέ μήκος 3.35 μ. ἀπὸ τὴν εἴσοδο στεγάζεται ἀπὸ καμάρα, πού τό κλειδί τοῦ θόλου της βρίσκεται χαμηλότερα ἀπὸ τὴν ὀροφή τοῦ ὑπόλοιπου σπηλαίου. Τό μεταξὺ τους κενὸ ἀποφράσσει τοῖχος διατρυπώμενος ἀπὸ φωτιστικὴ θυρίδα ὀρθογώνια, ἢ ὁποία ρίχνει λίγο, ἀμυδρὸ φῶς στό σκοτεινὸ χῶρο. Ἀνατολικότερα τῆς καμάρας τὴν ὀροφή τοῦ σπηλαίου, ἐπικλινῆ πρὸς τό νοτιὰ, συνιστᾷ ὁ φυσικὸς βράχος, ἐνῶ ντυμένες μέ τοῖχο εἶναι οἱ μακρὲς πλευρὲς τοῦ ναοῦ (Εἰκ. 1). Χτιστά εἶναι ἀκόμη τό τέμπλο², ἢ Ἁγία Τράπεζα, ἢ πρόθεση. Ἀπὸ τὴ χαμηλὴ ὀροφή τοῦ ἱεροῦ κρέμονται σταλακτίτες. Τό ἀνηφορικὸ πρὸς τὰ μέσα δάπεδο ἔχει τελευταία ἐπιστρωθεῖ μέ τσιμέντο. Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ σπηλαίου, κοντὰ στό ἱερό, ἄνοιγμα ὀδηγεῖ σέ πτυχὴ τῆς σπηλιάς, διαμορφούμενη λίγο ψηλότερα (Εἰκ. 2), ἴσως τόπο διαμονῆς ἀσκητῆ.

Ἀμέσως πῖο κάτω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Προδρόμου ἔναπομένουν ἐρείπια τοῦ ἄστεγου τώρα, προφανῶς μονοκάμαρου ναῖσκου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Εἰκ. 1-2) μέ τὰ ὑπολείμματα τοῦ γραπτοῦ του διακόσμου βυζαντινῶν χρόνων στόν ἀνατολικὸ τοῖχο καί στά συνεχόμενα τμήματα τῶν ἄλλων.

ΓΡΑΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Ὁ Ἁγιος Ἰωάννης διασώζει τοιχογραφίες, στίς ὁποῖες δέν ἔχουν γίνεῖ ἐργασίες συντήρησης. Πολλές εἶναι κατάμαυρες ἀπὸ τὴν καπνιά. Ξεχωρίζουν δύο στρώμα-

τα, ἀναγόμενα στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, κι ἓνα στά πολύ νεότερα χρόνια. Ἀπὸ τό ἀρχαιότερο φαίνεται μόνον μιά μορφή ἀσκητῆ ἐκεῖ πού τό δεύτερο κονίαμα τῆς γερτῆς ὀροφῆς ἔχει καταπέσει στόν κυρίως ναό, μπροστά στό τέμπλο κατὰ τό νοτιὰ. Ἡ μεγάλη ὄμως πλειονότης τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ἀνήκει στό δεύτερο στρώμα, μέ ἐπιφύλαξη γιὰ ὅσες βρίσκονται στό ἱερό, πού εἶναι πολύ μαυρισμένες καί ἐξίτηλες. Πάνω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα ζωγραφίζοταν, φαίνεται, ἢ Βλαχερνίτισσα. Διακρίνεται μέσα σέ κεραμιδιῆ δίσκο ὁ Ἐμμανουήλ. Ἀριστερά ἄγιος καί δύο ἄλλοι στό βόρειο τοῖχο, πάνω ἀπὸ τὴν πρόθεση, πολύ δυσδιάκριτοι.

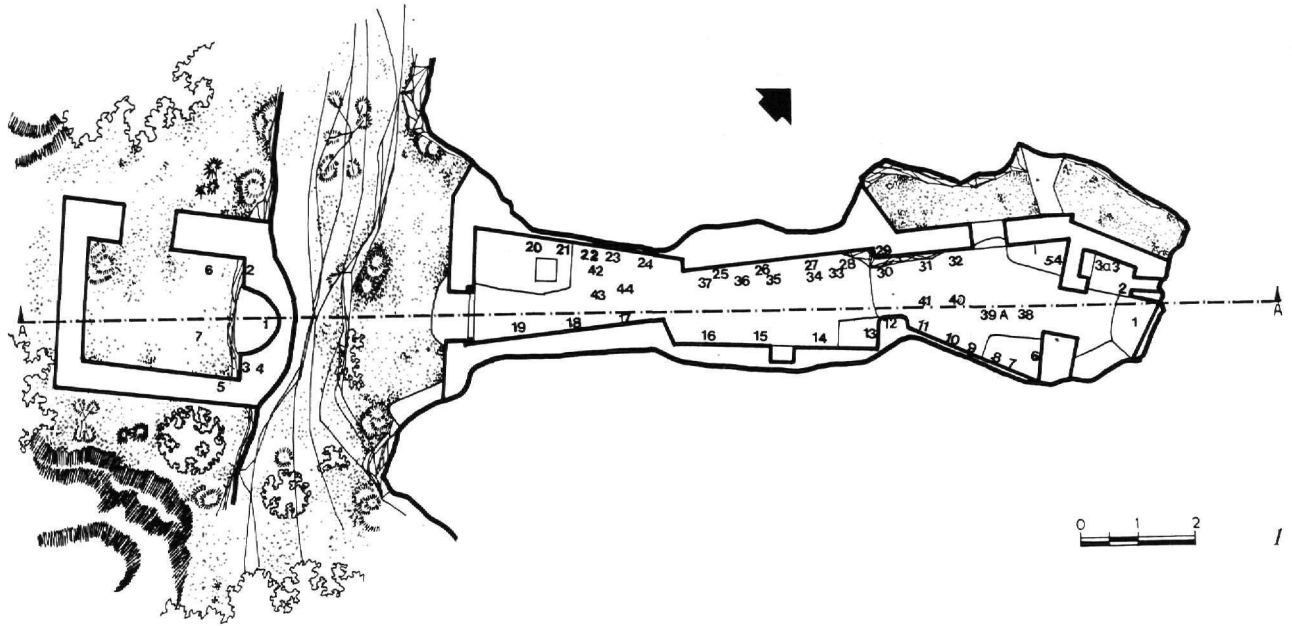
Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τέμπλου, ἀριστερά ὁ ἄγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καί στό νότιο τμήμα ἢ Παναγία, πολύ ἐξίτηλη. Πάνω ἀπὸ τὸν ἄγγελο ὑπῆρχεν ἢ πεντάστιχη κτιτορικὴ ἐπιγραφή σέ λευκὸ βάθος, μελανογράμματη, διαστ. 0.48x0.16 μ., ἀπὸ τὴν ὁποία διαβάζονται συμπληρούμενες λίγες λέξεις:

+ *Αν[ηγέρθη ἐκ βάθρων καί] ανιστορι[θη]*
..... *να]ὸς τ(οῦ) Πρ[οδρόμου Ἰ]ακοβου ιερομο[νά-
χου].*

Στό τέλος ἡ χρονολογία *ϚΨ--*. Ἄν πράγματι τό δεύτερο γράμμα εἶναι ψί, τότε ἡ ἐπιγραφή πρέπει νὰ γράφηκε μᾶλλον τό 13ο αἰ., μεταξύ τοῦ 6700 καί 6799 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, δηλαδή μεταξύ τοῦ 1191/2 καί 1290/1 μ.Χ. Γιὰ τὸν ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου τῆς ἰστορήσεως ἐλπίζω νὰ βοηθήσει καί ἡ ἐξέταση τοῦ ὕφους τῶν τοιχογραφιῶν. Ἡ ἐπιγραφή μοιάζει ν' ἀνήκει στό δεύτερο (νεότερο) στρώμα τοιχογραφιῶν, ἀφοῦ μάλιστα τό ἀριστερό, τό βορινὸ τμήμα τοῦ τέμπλου, ὅπου ἡ ἐπιγραφή, φαίνεται ἀδιάσπαστα κολλημένο ἐπάνω στό ζωγραφισμένο βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ.

1. Γιὰ τό μνημεῖο βλ. πολύ λίγα Ν. Β. Δρανδάκης, Σπηλαιώδεις ναοὶ Λακωνίας βυζαντινῶν χρόνων, Πρακτικά Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι 1987-1988, σ. 216.

2. Ἄς σημειωθεῖ πῶς τό ἀριστερό (βορινὸ) τμήμα τοῦ τέμπλου φαίνεται κολλημένο πάνω στό ζωγραφισμένο τοῖχο, ἐνῶ ἀντίθετα στό νότιο τμήμα σάν νὰ προσκολλᾶται πάνω στό τέμπλο ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ναοῦ.

ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

A. "Άγιος τοῦ α' στρώματος

1. Βλαχερνίτισσα (·).
- 2, 3, 3α. "Άγιοι δυσδιάκριτοι.
4. "Άγγελος Εὐαγγελισμοῦ.
5. "Επιγραφή.
6. Παναγία Εὐαγγελισμοῦ (ἐξίτηλη).
7. "Άγιος Κοσμάς.
8. "Άγια Θεοδότη.
9. "Άγιος Δαμιανός.
10. "Άγιος Ζωσιμᾶς.
11. "Όσια Μαρία ἢ Αἴγυπτία.
12. "Εφραίμ ὁ Σύρος.

13. Πρόδρομος.

14. "Άγια "Ελισάβετ.
15. "Άγιος Γεώργιος.
16. "Άγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης.
17. "Άγιος Νικόλαος.
18. "Άγιος "Ανδρέας ὁ «διὰ Χριστὸν σαλός».
19. Προφήτης "Ηλίας.
20. "Άγια μέ στέμμα (Αἰκατερίνη).
21. "Άγια Μαρίνα.
22. "Άγια μέ στέμμα.
23. "Άγιος "Ιωακείμ.
24. "Άγια "Αννα.
25. "Άγια αδιάγνωστη.

26. "Άρχων Μιχαήλ.

27. Παναγία "Ελεούσα.
28. Σωτήρ.
29. Προφήτης Ζαχαρίας.
30. Στυλίτης Συμεών.
31. Νίκων ὁ Μετανοεῖτε.
32. Στρατιωτικός ἅγιος.
- 33-37. Στηθάρια πέντε ἁγίων.
38. "Άγιος Εὐθύμιος.
39. "Άγιος Προκόπιος.
40. Γενέθλια "Ηρώδου.
41. "Αποτομή τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου.
42. Γέννησις τοῦ Χριστοῦ.

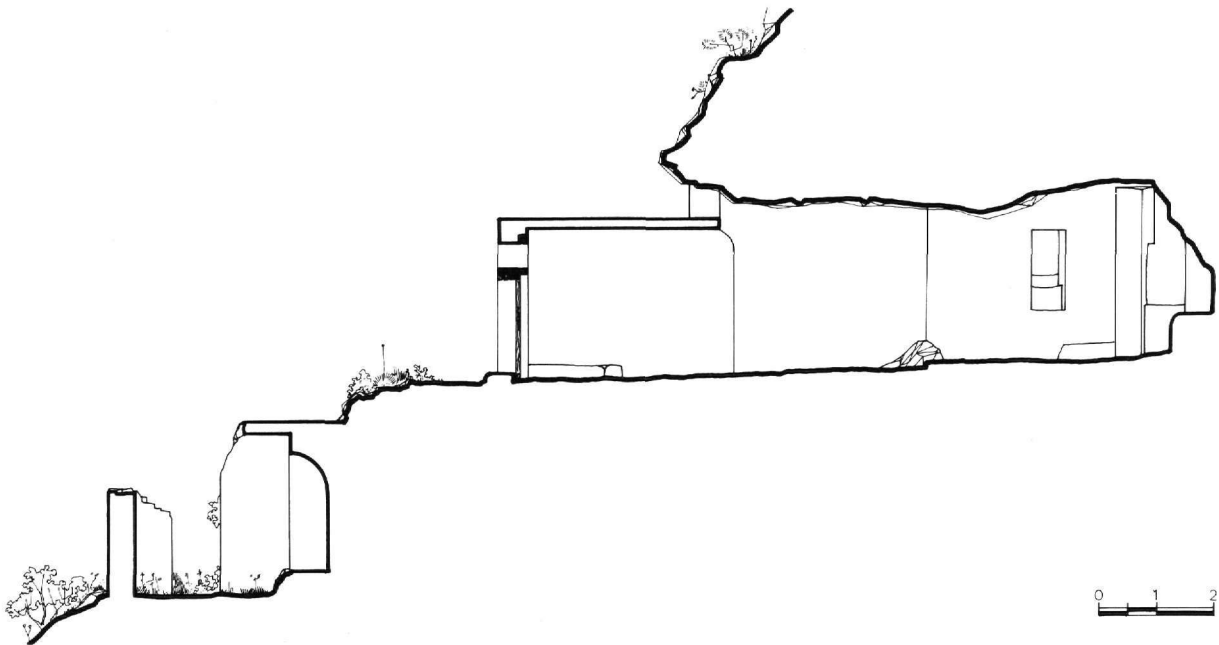
43. "Υπαπαντή.

44. "Εγερσις (Λαζάρου).

I. "Άγιος τοῦ νεότερου στρώματος.

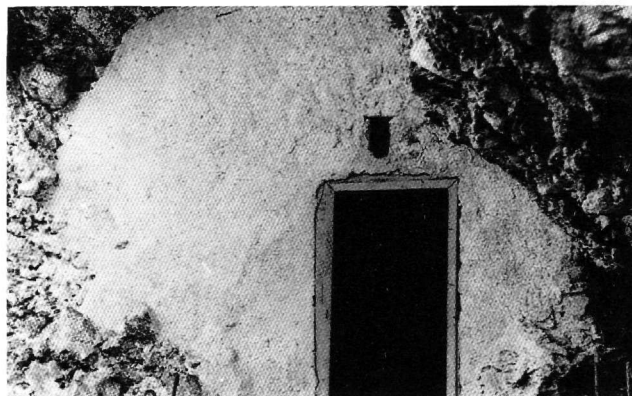
Ναῖσκος Ἁγίου Δημητρίου

1. Πλατυτέρα.
2. "Άγγελος Εὐαγγελισμοῦ.
3. Παναγία Εὐαγγελισμοῦ.
4. "Ιωάννης ὁ Χρυσόστομος.
5. "Όσιος Νίκων.
6. Λείψανα Καθόδου εἰς τὸν "Αἶθρον.
7. Λείψανα σύνθεσις.

3

Εικ. 1. Σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου κοντά στη Χρύσαφα. Κάτοψη και διάταξη τῶν τοιχογραφιῶν.

Εικ. 2. Τομή κατά μήκος

Εικ. 3. Ἡ εἴσοδος τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ τοῦ Προδρόμου.

Στίς πλευρές τοῦ ἀσκητηρίου χαμηλά ὀλόσωμοι ἅγιοι. Ἐάν ἀρχίσουμε ἀπό τό νότιο τοῖχο, ἀνατολικά οἱ ἅγιοι Ἐφραίμ, ὁ Σύρος, ὁ Πρόδρομος, ἡ μητέρα τοῦ ἁγίου Ἐλισάβετ, οἱ ἅγιοι Γεώργιος καί Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης. Δυτικότερα στόν καμαροσκέπαστο χῶρο ἔνθρονος ὁ ἅγιος Νικόλαος, ἔπειτα ὁ «Ἄνδρέας ὁ διά Χριστόν σαλός» (ἔχει γραφεῖ *Σαλόμ*)³ καί ὁ προφήτης Ἡλίας.

Στό βόρειο τοῖχο τοῦ σπηλαίου, ἂν ξεκινήσουμε τώρα ἀπό τή δύση, σώζεται ἁγία μέ στέμμα, ἴσως ἡ *Ε[κατερίνη]*, ἡ ἁγία Μαρίνα χτυπώντας μέ σφυρί διάβολο φερωτό, ὄρθιο, ἄλυσσοδεμένο, ἄλλη ἐστεμμένη ἁγία, ὁ ἅγιος Ἰωακείμ, πλάι τοῦ προφανῶς ἡ ἁγία Ἄννα πού κρατοῦσε τή μικρή Παναγία. Μετά τόν καμαροσκέπαστο χῶρο ἁγία, ὁ ἄρχων Μιχαήλ, Παναγία τύπου Κυριώτισσας μέ τήν ἐπιγραφή ἡ *Ἐλεοῦσα*, πλάι τῆς ὁ Χριστός μετωπικός. Ψηλότερα ἀπό τίς δύο τελευταῖες μορφές στηθάρια τριῶν ἁγίων καί ἴσως δυτικότερα ἄλλων δύο. Δέν ἀποκλείεται νά πρόκειται γιά τήν πεντάδα τῶν μαρτύρων Εὐστράτιο, Αὐξέντιο, Εὐγένιο, Μαρδάριο καί Ὁρέστη. Πλάι στό Σωτήρα κόσμημα, ὁ ἅγιος Ζαχαρίας, ὁ στυλίτης Συμεών, Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, στρατιωτικός ἅγιος.

Στήν ἐπικλινή ὀροφή, μπροστά στό ἱερό, πάνω ἀπό τόν ἅγιο Κοσμά, ὁ ἅγιος Εὐθύμιος. Δυτικότερα, πλάι στόν ἅγιο τοῦ πρώτου στρώματος, ὁ ἅγιος Προκόπιος καί στή συνέχεια δύο συνθέσεις, τό Γενέθλιον τοῦ Ἡρώδου καί ἡ Ἀποτομή, πολύ μαυρισμένη. Ἐάν τώρα στραφοῦμε πρὸς τό βόρειο τοῖχο, πάνω ἀπό

τήν ἁγία Μαρίνα καί τόν Ἰωακείμ, ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ καί ἀπέναντι, δεξιά στόν εἰσερχόμενο, ἡ Ὑπαπαντή. Πλάι τῆς, πιο μέσα, ἐπάνω στήν ὀροφή, παράσταση μνημειώδης, μαυρισμένη καί ἐξίτηλη, πού πρέπει, κατά τή σωζόμενη ἐπιγραφή: *Ἡ Ἐγερσι*, νά εἰκόνιζε τήν Ἐγερση τοῦ Λαζάρου. Τή θέση τῶν τοιχογραφιῶν βλέπομε στήν Εἰκ. 1.

Στό ναό ὑπῆρχε καί τρίτο, ὅπως σημειώθηκε, ἀκόμη νεότερο στρώμα τοιχογραφιῶν, ἀντιπροσωπευόμενο ἀπό κακότεχο ἔνθρονο ἅγιο, ζωγραφισμένο ἀνατολικότερα, πλάι στό ἄνοιγμα εἰσόδου πρὸς τή διαμορφωμένη ψηλότερα πτυχὴ τοῦ σπηλαίου.

Ἐν τῷ εὐαγγελισμῷ εἰκονίζεται ἀσυνήθιστα στό τέμπλο, προφανῶς γιατί δέν ὑπῆρχε χῶρος στόν ἀνατολικό τοῖχο ἐκατέρωθεν τῆς Πλατυτέρας, ὅπου ἡ καθιερωμένη τοῦ θέσης. Ἐκτός τῶν παραστάσεων τῶν σχετικῶν μέ τόν ἅγιο, στόν ὁποῖον εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός, οἱ σκηνές τοῦ Δωδεκαόρτου, ζωγραφισμένες ὅπως συνηθίζονταν, πάνω ἀπό τοὺς μοναχικούς ἁγίους, εἶναι μόνο τέσσερις.

Ἀπό τά πορτραῖτα ὑπερέχουν ἀριθμητικά οἱ μορφές τῶν ἁγίων ἀσκητῶν, πράγμα φυσικό, ἀφοῦ πρόκειται γιά διάκοσμο ἀσκητηρίου. Δέν λείπουν ὅμως καί οἱ στρατιωτικοί ἅγιοι, πολύ ἀγαπητοί στοὺς δύσκολους ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους, καί οἱ ἁγίες. Ἐντύπωση προξενεῖ πῶς μόνο ὁ ἅγιος Νικόλαος —οὔτε ὁ Χριστός οὔτε ἡ Παναγία— εἰκονίζεται ἔνθρονος. Μερικῶν ἁγίων οἱ στολές εἶναι κατάκοσμες.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ - ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ - ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Πρῶτο στρώμα

Ἐν τῷ ὀρατῷ ἁγίῳ ἔχει μακρότατο, στενό, τεφρόλευκο γένι καί φορεῖ κίτρινο χιτῶνα καί καφεκόκκινο μανδύα μέ μαῦρες πλατιές, γραμμικές σκιές, ἀδέξια τραβηγμένες. Μέ κίτρινες, ἐλαφρὰ καμπύλες, ἐνάλληλες γραμμές δηλώνονται τά περικάρπια. Θυμίζουν τόν τρόπο ἀπόδοσης τῶν στόν «Ἅγιο Πέτρο» Γαρδενίτσας, ἔργο, ὅπως νομίζω, τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ.⁴ Ἡ μορφὴ τῆς γενειάδας⁵ ὁδηγεῖ στή σκέψη πῶς ὁ εἰκονιζόμενος ὄσιος εἶναι ὁ Εὐθύμιος, ἀφοῦ μάλιστα πλάι του, στό νεότερο στρώμα, ἔχει ζωγραφιστεῖ ὁ ἴδιος ἅγιος.

3. Ἡ μνήμη τοῦ τελεῖται στίς 28 Μαΐου, βλ. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, μητροπολ. πρ. Λεοντοπόλεως, Ἅγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐκδ. τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, χ.χρ., σ. 39.

4. Ν. Β. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ «Ἅγίου Πέτρου» Γαρδενίτσας, Φίλια Ἐπιθ. Γεώργιον Μυλωνᾶν, Δ', 1990, σ. 134.

5. Βλ. π.χ. τόν ἅγιο Εὐθύμιο στή ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς Χίου, Ντοῦλα Μουρίκη, Τά ψηφιδωτά τῆς Νέας Μονῆς Χίου, Β', Ἀθήνα 1985, εἰκ. 79.

Δεύτερο στρώμα

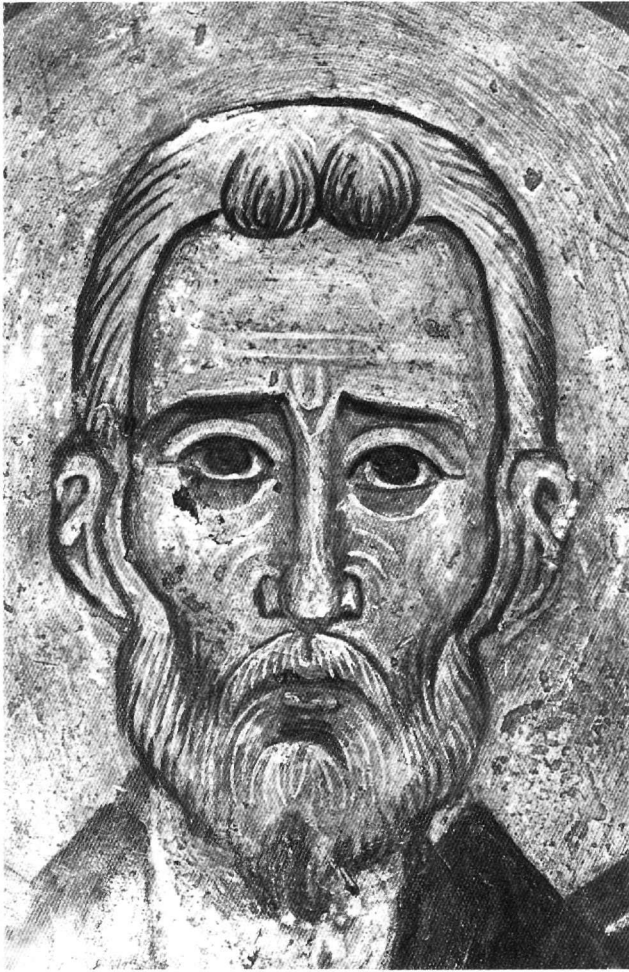
Ὁ Ἅγιος Κωσμάς (Εἰκ. 5), νέος, ἀγένειος, χωρίς μουστάκι «ὡς μὴ τὴν κόμμωσιν ἔχων», μέ στρογγυλό πρόσωπο, μέ λεπτά κανελιά περιγράμματα καί χαρακτηριστικά. Μέ τό δεξι χέρι κρατεῖ λοξή μπροστά στό στήθος λευκή λαβίδα (;). Στόν καφεκόκκινο μανδύα του τά φῶτα πλατιές, παράλληλες, λευκωπές γραμμές. Στό μέσο τῶν υἰῶν της ἡ ἁγία Θεοδότη (Εἰκ. 4) μέ κυανό χιτώνα καί κεραμιδί μαφόρι, στρογγυλοπρόσωπη, κρατώντας λευκό, λεπτό σταυρό μέ τό δεξί. Μπροστά, πάνω στό χιτώνα, κρέμεται κάτι σάν ἀνάλαβος λευκοῦ χρώματος μέ κεραμιδιές σκιές, διάλιθο στίς παρυφές.

Δεξιά ὁ ἅγιος Δαμιανός μέ μαλλιά σάν τοῦ Κοσμά κατά τό σχῆμα, σέ χρῶμα κανελί καί κίτρινο. Ὁ χιτώνας, ἀνοικτοῦ τριανταφυλλί χρώματος (ὅπως τά σποράκια τοῦ ροδιοῦ), μέ κίτρινη κατάκοσμη τραχηλιά πού καλύπτει τοὺς ὤμους. Τήν παρυφή της διακοσμεῖ σειρά μικρῶν ἐφαπτόμενων κύκλων. Ἡ δεξιά

χειρίδα εἶναι πλατιά μέ κίτρινο, κατάκοσμο περικάρπιο. Ὁ μανδύας, ὁ ὁποῖος μοιάζει μέ φαιλόνη, καστανός μέ φῶτα σέ χρῶμα τεφρολαδί σκεπάζει τόν ἀριστερό βραχίονα καί τό μισό δεξιό ὦμο. Καί στό Δαμιανό, ὅπως καί στόν Κοσμά, κάτω ἀπό τό «φαιλόνη», στό μέσο τοῦ χιτώνα κρέμεται λευκωπή ταινία. Οἱ ἅγιοι Ἄναργυροι ἔχουν ὑψηλά μέτωπα, μικρό στόμα καί κατεστραμμένα τά μάτια.

Ὁ ἅγιος Ζωσιμάς, πού τό ἔνδυμά του εἶναι καφεκόκκινο, κρατεῖ μέ τό ἀριστερό χέρι ποτήριο κίτρινο, κοσμούμενο μέ ἐλικοειδή βλαστό, καί μέ τό ἄλλο λευκή λαβίδα (Εἰκ. 6). Τό τρίχωμά του κι αὐτό καφεκόκκινο μέ τεφροκύανα, πλατιά, γραμμικά φῶτα, ἀνάμεσα σέ λεπτές γραμμές λευκότερες. Στενό τό πρόσωπο⁶, πλατύ ἐπάνω, σφηνόσχημο τό γένη πού διαμορφώνει κύκλο στό πηγούνη. Ἡ Αἰγυπτία (Εἰκ. 7) εἰκονίζεται κατ' ἀριστερό κρόταφο. Τό μέτωπό της πολύ χαμηλό, τό μάγουλο πλατύ, ὠχρό μέ πολλές κανελιές, πλατιές ρυτίδες, ἡ μύτη χοντρή, γρυπή, τό στόμα ἀνοικτό μέ ἀραιά λευκά δόντια, τά μαλλιά τεφρά, ὁ λαιμός μα-

8

9

Εικ. 4. Λεπτομέρεια τής τοιχογραφίας τής Ἁγίας Θεοδοτῆς.

Εικ. 5. Λεπτομέρεια τής τοιχογραφίας τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ.

Εικ. 6-7. Ἡ μετάδοση τής Θείας Μεταλήψεως στήν ὁσία Μαρία τήν Αἴγυπτία.

Εικ. 8. Ἡ κεφαλή τοῦ ὁσίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου.

Εικ. 9. Ἡ κεφαλή τοῦ Προδρόμου.

κρύς, τά γυμνά μέρη τοῦ σώματος κίτρινα μέ μακριές κανελιές τρίχες, τό ράκος πού φορεῖ κεραμιδί μέ κίτρινα γραμμικά φῶτα. Πάνω ἀπό τό κεφάλι τῆς ἐπιγραφῆ: Ἡ ὁσία Μαρία. Οἱ φωτοστέφανοι εἶναι μικροί, περιβαλλόμενοι ἀπό πλατιά, κανελιά γραμμή. Τό πρόσωπο τῆς ἁγίας εἶναι ὁμολογημένα ἀποκρουστικῆς ἀσχήμιας, ρυτιδωμένο κατά τρόπο ἀνακαλοῦντα στή μνήμη παραστάσεις τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ., στίς ὁποῖες μέ γραμμές περιγράφονται οἱ προεξοχές τῶν παρειῶν τοῦ προσώπου. Τό ἴδιο ὁμως παρατηρεῖται σέ μορφές καί τῆς γειτονικῆς Χρυσάφίτισσας (1290)⁷.

Στήν ανατολική στενή πλευρά παραστάδας (βλ. Εικ. 1) πού διαμορφώνεται στή νότια πλευρά τοῦ σπηλαίου, πάνω σε λευκό βάθος, διακοσμητικὴ ταινία ἀπό γωνίες μέ κλαδίσκους μελανές, ἐναλλασσόμενες μέ κόκκινες. Στήν παραστάδα Ὁ Ὅσιος Π(ατή)ρ ἡμῶν Ἐφρῆμ ὁ Σύρος (Εικ. 8), εὐγενική μορφή μέ γένι κοντό⁸, μαλλιά κοντά σέ βάθος τεφρόλευκο πρὸς τό σταρόχρωμο, μέ γραμμές λευκές καί σκιές καστανές, μέ δυό στρογγυ-

6. Τώρα κατεστραμμένο. Τό ἀσκητήριο εἶχα παλιότερα ἐπισκεφθεῖ τό 1955 καί τό 1959, ὡς ἐπιμελητῆς Μυστρά. Ἡ Ἐπιμελητεία τότε οὔτε διέθετε συνεργεῖο συντηρητῶν οὔτε ἦταν ἐφικτό νά ἐπιτύχει ἀπό τήν Κεντρική Ὑπηρεσία Ἀναστήλωσης τοῦ Ὑπουργείου ἀποστολή συντηρητῶν. Ὅταν τελευταία, τό 1988, ἐπισκέφθηκα τό μνημεῖο, διαπίστωσα πὸς ἡ φθορά ἔχει προχωρήσει καί, ἐπὶ πλέον, οἱ τοιχογραφίες ἔχουν καλυφθεῖ ἀπό πολλή μουντζούρα, ὥστε ἀρκτές δέν διακρίνονται. Γι' αὐτό καί οἱ περιγραφές τῶν, βασιζόμενες στίς παλιές μου σημειώσεις, εἶναι πιό ἐκτενεῖς ἀπό ὅ,τι θά ἦθελα. Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ἡ στενότητα τοῦ χώρου δέν μοῦ εἶχαν ἐπιτρέψει νά φωτογραφίσω ὁλόσωμους τοὺς ἁγίους.

7. Ὅπως π.χ. στόν Ἅγιο Νίκωνα τόν Μετανοεῖτε, Ν. Β. Δρανδάκης, Παναγία ἡ Χρυσάφίτισσα (1290), Πρακτικά Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν, Ἀθῆναι 1983, πίν. Δ', εἰκ. 39. Βλ. ὁ.π. καί στόν ἅγιο τῆς εἰκ. 38.

8. Διαφέρει ἡ περιγραφή τοῦ Ἐφραίμ στή μεταγενέστερη Ἐρμηνεία τῶν ζωγράφων ὡς γέροντος σπανοῦ μέ λίγα γένια, Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ, Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, Ἐν Πετροπόλει 1909, σ. 164. Καί στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου (Il Menologio di Basilio II (cod. Vaticano greco 1613), II. Tavole, Torino 1907, μικρογραφία τῆς σ. 354, 28 Ἰανουαρίου, παριστάνουσα τήν Κοίμηση τοῦ ὁσίου) ὁ Ἐφραίμ εἰκονίζεται λευκός πρεσβύτες, ἀκάλυπτος τήν κεφαλή, μέ κοντά μαλλιά καί βραχὺ γένι σάν μοῦσι.

Εικ. 10. Ἡ κεφαλή τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτη.

Εικ. 11. Ἡ κεφαλή τοῦ ἁγίου Νικολάου.

λους καστανούς θυσάνους πάνω ἀπό τό μέτωπο. Τό πρόσωπο ὠχρό καί οἱ σκιές του καστανές —ἀριστερά τῆς μύτης ἢ σκιά ἐρυθρωπή— τά συμπίεσμένα πάνω καί κάτω μάτια καστανέρυθρα, τά μάγουλα ἰσχνά, τά χεῖλη κόκκινα. Γύρω στό λαιμό συνεπτυγμένη βαθυκύανη, ὑπότερφη καλύπτρα, καφεκόκκινος ὁ μανδύας, κίτρινος ὁ χιτώνας, βαθύχρωμος ὁ ἀνάλαβος. Μέ τό δεξιό χέρι ὁ ἅγιος κρατεῖ λεπτό, λευκό σταυρό. Τά φῶτα, ὠχρόλευκες γραμμές πού παισιώνουν τά πτερύγια τῆς μύτης, τά συναντᾶμε σέ πρόσωπα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286)⁹ καί τοῦ Ἁγίου Βασιλείου κοντά στή Γέφυρα τῆς Ἄρτας (β' μισό 13ου αἰ.)¹⁰.

Στή δυτική πλευρά τῆς παραστάδας μετωπικός ὁ Πρόδρομος (Εἰκ. 9) μέ φωτοστέφανο πού ἐκοσμεῖτο μέ ἔξεργο, πιθανῶς ἑλικοειδή βλαστό. Ὦχρα ἢ ἐπιδερμίδα, ὠχρόλευκες γραμμές τά φῶτα, κανελί, κοκκινωπό τό τρίχωμα, ἐπίμηκες τό πρόσωπο. Ἡ τοιχογραφία εἶναι πολύ μαυρισμένη ἀπό τήν καπνιά τῶν κεριῶν, καθῶς καί ἡ παράπλευρη μορφή, στό νότιο τοῖχο, τῆς μητέρας προφανῶς τοῦ Βαπτιστή ἁγίας Ἑλισάβετ μέ τό βαθύχρωμο μαφόρι. Ἡ θέση πού εἶναι ζωγραφισμέ-

νος ὁ Πρόδρομος δείχνει πῶς ἐπεῖχε θέση λατρευτικῆς εἰκόνας. Γι' αὐτό καί ὁ φωτοστέφανός του ἦταν πῶ φροντισμένος¹¹. Πάντως φωτοστέφανοι μέ ἔξεργο ἢ ἐμπέιστο διάκοσμο ἔχουν ἐπισημανθεῖ κοντά στό 1300 σέ βυζαντινές τοιχογραφίες τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, στους Ταξιάρχες τῆς Σαϊδόνας καί στόν Ἅγιο Πέτρο τῆς Μεγάλης Καστάνιας¹².

Ταινία σέ κεραμιδί χρῶμα χωρίζει τήν ἁγία Ἑλισάβετ ἀπό τόν ἅγιο Γεώργιο, νέο, ἀγένειο, μέ στέφος, στρογγυλοπρόσωπο μέ κατσαρά μαλλιά σέ κανελί βάθος πού δηλώνονται μέ κύκλους σέ τεφρολαδί χρῶμα. Τό πρόσωπο εἶναι ἐξίτηλο. Ὁ ἅγιος κρατεῖ τό ἀκόντιο λοξό, μπροστά στό δεξιό ὄμο.

Πλάι του, χωρίς διαχωριστική ταινία σώζεται ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης (Εἰκ. 10). Φαίνεται πῶς σέ κάθε διάχωρο παισιωμένο ἀπό διαχωριστικές ταινίες εἰκονίζονταν δύο ἅγιοι. Ὁ Θεόδωρος φορεῖ κι ἐκεῖνος ὁμοιο στέφος ἀπό μία σειρά λευκῶν λίθων, οἱ ὁποῖο διαμορφώνουν στό μέσο τῆς σειρᾶς ἀκτινωτό ἡμικύκλιο. Τό γένι εἶναι ἀρκετά μακρό, κατσαρό μέ δύο ἄκρες σέ χρῶμα κανελί, με φῶτα τεφρά. Τό μουστάκι εἶναι στενό, μακρό, κατευθυνόμενο πρὸς τά κάτω. Μέ

τό δεξιό χέρι κρατεί ὄρθιο ἀκόντιο, ἔξω ἀπό τό περίγραμμα τοῦ σώματος. Ὁ χιτώνας εἶναι σέ χρῶμα κερασί μέ κίτρινα περικάρπια, ὁ μανδύας βαθύτεφρος, πορπούμενος κάτω ἀπό τό λαιμό λοξά πρὸς τό δεξιό ὦμο. Μέ τό δεξιό χέρι ὁ ἅγιος κρατεῖ τήν ἄκρα τοῦ μανδύα πού ξεπροβάλλει ἀπό τή δεξιά λαγόνα. Τό τμήμα τό κάτω ἀπό τό χέρι, σχηματοποιημένο, μοιάζει μέ σακίδιο. Ὁ θώρακας διαγράφει κάτω εὐθεία γραμμὴ ὀριζόμενος ἀπὸ σειρά μαργαριταριῶν. Οἱ ὁμοιόχρωμες πρὸς τό χιτώνα κάλτσες εἶναι κατάκοσμες μέ κίτρινους σταυρούς ἢ ἀριστερή καὶ ἡ ἄλλη μέ βλαστούς, πού θυμίζουν κοσμήματα ἐνδυμάτων τῆς Χρυσαφίτισσας (1290). Ἐξιοπρόσεκτη ἡ διαφορὰ τοῦ διακόσμου στίς κάλτσες τῶν δύο ποδιῶν, ἡ ὁποία προδίδει ἀγάπη πρὸς τὰ στολίδια λαϊκοῦ τεχνίτη. Διαχωριστικὴ ταινία χωρίζει τόν ἅγιο Θεόδωρο ἀπὸ ἄλλον, ἐξίτηλο στρατιωτικὸ ἅγιο, ὁ ὁποῖος κρατεῖ κατὰ τόν ἴδιο τρόπο τό ἀκόντιο.

Δυτικότερα στὸν καμαροσκέπαστο χῶρο οἱ ἅγιοι Νικόλαος (ἀπὸ τὰ ἀριστερά), Ἄνδρέας ὁ «διὰ Χριστὸν σαλός» καὶ ὁ προφήτης Ἡλίας.

Τὴν ἐπιδερμίδα τοῦ ἁγίου Νικολάου (Εἰκ. 11) ἀποδίδει ὠχρα, τὰ φῶτα τῆς ὠχρόλευκες γραμμές, τὰ περιγράμματα, τίς σκιές, τὰ χαρακτηριστικὰ κόκκινο πρὸς κανελί, τό τρίχωμα τεφρόλευκο μέ πολύ λεπτές λευκές γραμμές. Ὁ ἅγιος φορεῖ φαιλόνη κεραμιδὴ πρὸς κερασί, στιχάρι κυανότεφρο, κιτρινωπὸ μέ λευκές ἀκτινωτές γραμμές ὡς φῶτα, πού ξεκινοῦν ἀπὸ πλατιά ἐπιφάνεια κατὰ τό δεξιὸ γόνατο· μπροστά στό ἀριστερό πόδι τὰ φῶτα διαμορφώνουν ἐνάλληλες γωνίες. Τό κίτρινο ἐπιγονάτιο, ρομβόσχημο μέ ἐλαφρὰ καμπύλες πλευρές, στολίζει δικτυωτὸ πλέγμα μέ σταυρούς. Μέ τό ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ ἀνοικτὸ εὐαγγέλιο· στίς σελίδες του πολὺ ἀνορθόγραφος ὁ μακαρισμὸς (Ματθ. 5.3): *Μακαρι ι πτωχη το πνευματι οτι αυτων εστην η βασιλια η των ου(ρανων)*. Τό μαξιλάρι τοῦ θρόνου εἶναι κεραμιδί μέ κίτρινα, κωνικά κατάκοσμα ἄκρα. Τό ἐρεισίνωτο ἔχει πλαῖσιο κίτρινο διάλιθο, πού συγκρατεῖ λευκὸ ὕφασμα μέ μελανὰ στολίδια.

Ὁ ἅγιος Ἄνδρέας (Εἰκ. 12), αὐστηρὰ γεωμετρικὴ μορφή, εὐλογοεῖ μέ τό ἓνα χέρι καὶ με τό ἄλλο κρατεῖ εὐαγγέλιο¹³. Δεξιά τῆς μύτης ἡ σκιά ἔχει χρῶμα λαδί καὶ ἀριστερά ἐρυθρῶπο. Τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ περιγράμματα εἶναι κανελιά. Ἀρκετές φορές πάνω στό κανελί φαίνεται γραμμὴ καστανή. Οἱ κόρες τῶν ματιῶν, ὅπως καὶ στοὺς ἁγίους Ἐφραίμ καὶ Ἡλία, ἔχουν ἐξωτερικὰ καστανὸ κύκλο, μέσα εἶναι κανελοκόκκινες μέ ἴριδα καστανή. Τό τρίχωμα τοῦ ἁγίου Ἄνδρέα λευκότεφρο, ὑποκύανο, ἀποδίδεται ἐπίπεδο. Ὁ λαιμός, ὅπως στὸν Ἐφραίμ καὶ στὸν Ἡλία, ἔχει χρῶμα κεραμιδί ἢ κεραμιδί ὑπόχρο κάτω ἀπὸ τό γένι. Ὁ κεραμιδῆς χιτώνας τοῦ Ἄνδρέα ἔχει σκιές βαθύ-

Εἰκ. 12. Ὁ ἅγιος Ἄνδρέας ὁ «διὰ Χριστὸν σαλός».

τερου χρώματος πρὸς τό καφέ καὶ φῶτα κίτρινες ἐπιφάνειες. Τό ἱμάτιο εἶναι καστανὸ μέ σκιές μελανές καὶ φῶτα λαδιά. Ἡ συμμετρία πού κυριαρχεῖ στό πρόσωπο Ἄνδρέα τοῦ σαλοῦ θυμίζει τόν προφήτη Ζαχαρία στὸν ὁμώνυμο ναὸ τῆς Λάγιας¹⁴ (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.). Καὶ στή Λάγια τό πλάσιμο τῶν προσώπων εἶναι ἐνιαῖο.

9. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἐπί τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286), ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. ΙΒ' (1984), σ. 222, εἰκ. 24, 26.

10. Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, πίν. 397 β (ιεράρχης).

11. Ἡ Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Διακοσμημένοι φωτοστέφανοι σέ εἰκόνες καὶ τοιχογραφίες τῆς Κύπρου καὶ τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, Πρακτικά Β' Διεθνούς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου, Β': Μεσαιωνικὸν τμήμα, Λευκωσία 1986, σ. 557, παρατηρεῖ πῶς οἱ διακοσμημένοι φωτοστέφανοι χρησιμοποιοῦνται σέ παραστάσεις πού συχνὰ ἐπέχουν θέση λατρευτικῶν εἰκόνων.

12. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἐρευνᾶ εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, ΠΑΕ 1976, πίν. 166α καὶ 155β. Βλ. καὶ Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, ὁ.π., σ. 6.

13. Ἄνδρέας «ὁ διὰ Χριστὸν σαλός» (= ἀνόητος, ἡλίθιος) δέν ἀναφέρεται εἰς τὴν Ἑρμηνείαν τῆς ζωγραφικῆς.

14. Ἐρευνα στή Μάνην, ΠΑΕ 1978, πίν. 116β.

Ὁ προφήτης Ἡλίας (Εἰκ. 13) χωρίζεται ἀπό τούς δύο προηγούμενους, πού δέν ἔχουν μεταξύ τους τήν κεραμιδιά ταινία. Ὁ ἅγιος εὐλογώντας κρατεῖ μέ τό ἄλλο χέρι εἰλητό. Τό πρόσωπό του, ὅπως καί στούς δύο πρό αὐτοῦ, μονότονη ὄχρα, μέ φῶτα πλατιές λευκές γραμμές, τό τρίχωμα λευκό πρός τό σταρένιο. Καί στούς δύο, Ἄνδρέα καί Ἡλία, εἶναι χαρακτηριστικά τά διαφορετικά στόν καθένα σχήματα πού διαμορφώνουν στά μαλλιά των οἱ δέσμες τῶν λεπτῶν λευκῶν τριχῶν. Τά ἐνδύματα τοῦ Ἡλίας σέ τόνους κεραμιδί μέ καφέ σκιές καί πλατιά λαδιά φῶτα. Ἡ μηλωτή, ἐσωτερικά τεφρή μέ λευκές τρίχες, δένεται σέ κόμπο μπροστά στό στήθος. Οἱ μακροί πλόκαμοι τῆς κόμης τοῦ προφήτη Ἡλία πέφτουν ἐπάνω στούς ὤμους, ὅπως οἱ πλόκαμοι τοῦ ἁγίου Ζαχαρία τῆς Λάγιας¹⁵. Στή Χρύσαφα πάντως προξενεῖ ἐντύπωση ὁ ἔντονα δισδιάστατος καί διακοσμητικός τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἀποδίδονται τά μαλλιά καί στούς δύο τελευταίους ἁγίους.

Στό δυτικό ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ σπηλαίου θά ἦταν ζωγραφισμένες δύο μορφές. Διασώζονται ἴχνη των.

Τρίτη εἰκονίζοταν ἁγία ἀπό βασιλική γενιά, ἴσως ἡ ἁγία Ε(κατερίνη). Φορεῖ ψηλό διάλιθο στέμμα σχήματος ἀνεστραμμένου κολούρου κώνου μέ πρεπενδούλια, κεραμιδί αὐτοκρατορικό φόρεμα, κατάκοσμο ἀπό κίτρινα στολίδια, βαθυκύανη ζώνη, κίτρινο διάλιθο θωράκιο μέ σταυρόσχημο κόσμημα στό μέσο.

Δεξιότερα, σέ μισή στροφή πρός ἀριστερά, ἡ ἁγία Μαρίνα (Εἰκ. 14) μέ δέρμα ὠχρό καί χαρακτηριστικά σέ κανελί χρῶμα, σῶμα στενό, χιτῶνα τεφροκύανο μέ πολλά, λευκά φῶτα καί μαφόρι ἐρυθρό μέ ἐπίσης λευκά, γραμμικά φῶτα. Μέ τό δεξιό χέρι ὑψώνει σφυρί καί μέ τό ἄλλο ἀδράχνει ἀπό τά μαλλιά κεραμιδή φτερωτό διάβολο, πού στρέφει τήν κεφαλή πρός τήν ἁγία. Τό πρόσωπό του ἔχει ἀποξεσθεῖ. Ἀπό τό λαιμό του κατεβαίνουν πρός τά χέρια λευκές ἀλυσίδες.

Τό θέμα τῆς ἁγίας Μαρίνας, πού κρατῶντας, ὅπως ἐδῶ, μέ τό ἕνα χέρι ἀπό τά μαλλιά τόν Βεελζεβούλ μέ τό ἄλλο τόν σφυροκοπᾶ, ἔχει γιά πρώτη φορά σημειωθεῖ, ὅσο ξέρομεν ὡς τώρα, στόν Ἅγιο Μερκούριο Κερκύρας τό 1074-75 κι ἀπό τούς ἔπειτα βυζαντινούς χρόνους εἰκονίζεται πιά συχνά κατά τό 13ο αἶ.¹⁶

Πλαί στήν ἁγία Μαρίνα ἄλλη ἁγία μέ θωράκιο καί στέμμα. Τό ἐνδύμα της ἐρυθρό, κατάκοσμο μέ κίτρινα στολίδια πού ἐγκλείουν σταυρούς.

Μετά τήν ἁγία διαχωριστική ταινία καί πιά πέρα μετωπικός ὁ ἅγιος Ἰωακείμ (Εἰκ. 15). Μέ τό δεξιό χέρι κι ἐκεῖνος εὐλογεῖ καί μέ τό ἄλλο κρατεῖ εἰλητό. Τό μουστάκι μαῦρο, λεπτό, τό γένη κοντό, τά μαλλιά πολύ κοντά, σέ κεραμιδί μέ πολύ ἀραιές τεφρές γραμμές. Ὁ μακροπρόσωπος ἅγιος μέ τά σχηματοποιημένα αὐτιά φορεῖ χιτῶνα βαθυκύανο καί ἱμάτιο κεραμιδί.

Εἰκ. 13. Ὁ προφήτης Ἡλίας.

Εἰκ. 14. Ἡ ἁγία Μαρίνα.

Είκ. 15. Ὁ ἅγιος Ἰωακείμ.

Είκ. 16. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Δεξιά του μετωπική ἄγια, προφανῶς ἡ Ἄννα. Σώζεται μόνο τό κάτω μέρος τοῦ σώματος. Φαίνεται πῶς κρατοῦσε στό δεξί της χέρι τή μικρή Παναγία, ὅπως δείχνει κοντά στόν ἀριστερό ὦμο τοῦ Ἰωακείμ σωζόμενο τμήμα μικροῦ φωτοστεφάνου, πάνω ἀπό τόν ὁποῖο διατηρεῖται ἡ συντομογραφία *Μή(τη)ρ*. Ὁ χιτώνας τῆς ἁγίας τεφρός, κατάκοσμος ἀπό λευκό δικτυωτό μέ μελανούς ἥλιους στούς διαμορφούμενους ρόμβους, τό μαφόρι ἐρυθρό μέ φῶτα ροδόχρωμες, παράλληλες πλατιές γραμμές καί σκιές καστανόμαυρες.

Μετά τόν καμαροσκέπαστο χῶρο στή βορινή πάντοτε πλευρά, ἡ πρώτη μετωπική μορφή ἁγίας (;) μέ τεφροκύανο κάλυμμα στό κεφάλι καί μανδύα κερασή μέ κίτρινη διάλιθη ταινία στίς ἄκρες, πορπούμενο στό μέσο τοῦ στήθους. Ἰσως εἶχε στή θέση τοῦ βραχίονα στρογγυλό ἐπίρραμμα. Μέ τό ἀριστερό κρατοῦσε λεπτό, λευκό σταυρό καί μέ τή δεξιά παλάμη, λοξή μπροστά στό στήθος, ἐδέετο.

Δεξιότερα, μετωπικός ὁ ἄρχων Μιχαήλ (Είκ. 16), κατεστραμμένος ἀπό τό στήθος καί κάτω. Ὦχρα μονότονη τό πλατύ μέ φθορές πρόσωπο, λευκές ἐπιφάνειες τά φῶτα του. Τά μαλλιά ἀποδίδονται σέ κανελί, βάθος μέ τεφρές πλατιές γραμμές κι ἀνάμεσά τους κίτρινα φῶτα. Οἱ βόστρυχοί των πέφτουν πίσω στόν τράχηλο. Τά φτερά, διάλιθα στίς ἄκρες, ἔχουν ἐξωτερικά χρῶμα κανελί μέ κίτρινες ἀκτινωτές γραμμές καί ἐσωτερικά λευκοκύανο. Ἡ στολή, αὐτοκρατορική, ἔχει χρυσά (κίτρινα) περιλαίμιο καί λῶρο, ταινία κατερχόμενη πρὸς τά κάτω ἀπό τό μέσο τῆς τραχηλιάς. Τό καφεκόκκινο ἔνδυμα, κατάκοσμο ἀπό κίτρινα στολίδια, εἶχε στίς χειρίδες στρογγυλά ἐπιρράμματα. Τά φῶτα κάτω ἀπό τά μάτια τοῦ Μιχαήλ καί στό ἐπάνω χεῖλος τοῦ στρογγυλοῦ προσώπου, πλατιές ἐπιφάνειες, ὅπως σημειώθηκε, τά συναντοῦμε στήν Πλατυτέρα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στό Βαθύ Κισάμου Κρήτης (1284)¹⁷. Καί οἱ πτυχές τοῦ μαφορίου γύρω στό πρόσωπο θυμίζουν τήν Πλατυτέρα.

Τόν ἀρχάγγελο διαστέλλει ἀπό τή Βρεφοκρατούσα καί τό Σωτήρα διαχωριστική ταινία. Στήν Παναγία τά γράμματα *Μή(τη)ρ Θεοῦ ἢ ἐλεούσα* εἶναι ἕξεργα. Ὁ φωτοστέφανος τῆς Θεοτόκου (Είκ. 17) περιβάλλεται ἀπό λευκή ὑποκύανη ταινία κατάκοσμη ἀπό σειρά ἐρυθρῶν σταυρῶν. Καί ἔχει ὑποστηριχθεῖ πῶς ὁ διά-

15. Ὁ.π.

16. P. Vocotopoulos, Fresques du XIe s. à Corfou, CahArch XXI (1971), σ. 161-162.

17. Klaus Gallas - Klaus Wessel - Manolis Borboudakis, Byzantinisches Kreta, München 1983, σ. 200, εἰκ. 150.

17

Είκ. 17. Παναγία Βρεφοκρατούσα ή Έλεούσα.

Είκ. 18. Ό Χριστός. Λεπτομέρεια τής παράστασης τής Είκ. 17.

Είκ. 19. Ό Σωτήρας.

Είκ. 20. Λεπτομέρεια από τά ένδύματα του προφήτη Ζαχαρία.

κοσμος αυτός μιμείται τήν τεχνική του σμάλτου και άπαντά κυρίως τό 13ο αϊ.¹⁸

Τό ώχρο πρόσωπο τής Θεομήτορος είναι φωτεινό· τό λευκό του φως ήπιο, ώστε νά δημιουργεί τήν έντύπωση έλαφρής πλαστικότητας. Η ώχρα είναι πιό σκούρα κάτω από τά μάτια, εκατέρωθεν τής μύτης, στό πηγούνι, γύρω στό πρόσωπο. Τά χείλη είναι έρυθρά και στό μέσο των παρειών λεπτότατες έρυθρές γραμμές σχηματίζουν σαν κηλίδες. Τό μαφόρι είναι καστανοκερασί. Στο μέτωπο και στους ώμους έχει ρομβόσχημο κόσμημα, κίτρινο προς τό σταρένιο. Σταρόχρωμες και οί τριπλές γραμμές στις άκρες του γύρω στό πρόσωπο.

Η Παναγία κρατεί, όπως στό κομνήναιο ψηφιδωτό του υπερώου τής Άγίας Σοφίας¹⁹, μπροστά, στό μέσο του σώματος, χαμηλά, τό μετωπικό Χριστό, πού δέν διατηρείται τόσο καλά. Τό άριστερό της χέρι άκουμπά στον αντίστοιχο ώμο του και τό άλλο, τό μακροδάκτυλο δεξιό, στό γόνατο (Είκ. 18). Τό μαφόρι διαγράφει κάτω από τον Ίησου έλλειπτική καμπύλη σαν τμήμα δόξας. Τό πρόσωπό του μακρό και πλατύ, ή ηλικία του τουλάχιστον έφήβου, τά μαλλιά καφέ με κίτρινα γραμμικά φάτα, ό χιτώνας λευκόκυανος, τό ίμάτιο κα-

18

φέρυθρο, με λαδιές επιφάνειες. Στο άριστερό χέρι ό μικρός Χριστός κρατεί ειλητό.

Δεξιότερα, μετωπικός ό Σωτήρας (Είκ. 19) με τό πρόσωπο άρκετά πλατύ, τά χείλη κόκκινα, τά μαλλιά καστανά προς τό βυσσινί, χωρισμένα στό μέσο· οί τρίχες των δηλώνονται με τεφρές και κίτρινες γραμμές. Τό γένη κάτω άπολήγει σε δύο τουφες. Με τό άριστερό χέρι ό Κύριος κρατεί διάλιθο ευαγγέλιο. Τό ένα του ένδυμα είναι καστανέρυθρο με γραμμικά, κίτρινα φάτα και τό άλλο λευκόφαιο, υποκύανο.

Άνατολικά του Χριστου κόσμημα σε λευκό βάθος από γραμμές μιά μελανή και μιά κόκκινη πού διαμορφώνουν γωνίες με κλαδίσκους. Και στη δυτική πλευρά τής βόρειας παραστάδας πάλι σε λευκό βάθος όμοιο στη βάση του κόσμημα, αν και τίς γωνίες σχηματίζει έλισσόμενος βλαστός.

Στή νότια πλευρά τής παραστάδας χαμηλά ό άγιος Ζαχαρίας όλόσωμος, μετωπικός, με λευκό τρίχωμα, ύπότεφρο με κανελιές σκιές. Δυό του βόστρυχοι πέφτουν στον κάθε ώμο. Τό γένη σφηνόσχημο. Στην κορυφή τής κεφαλής τό προφητικό πιλίδιο. Τό άριστερό χέρι του άγιου, σκεπασμένο με τό μανδύα, κρατεί λι-

19

βανωτίδα και τό άλλο αίωρεϊ θυμιατήρι, πού έχει τρείς άλυσίδες. Ὁ προφήτης φορεϊ λευκό χιτώνα και πάνω του χιτωνίσκο, ὁ ὁποῖος φθάνει ὡς τά γόνατα, κυανό-μαυρο κατάκοσμο μέ ὠχρές ἑλλείψεις γεμάτες ἀπό ὁμοιόχρωμες ἑλικες (Εἰκ. 20). Ὁ χιτωνίσκος περατώνεται σέ κίτρινη ταινία, κοσμούμενη ἀπό ἑλικοειδή βλαστό σέ κανελί κι ἔχει ζώνη διάλιθη. Ὁ μανδύας τοῦ Ζαχαρία πορπώνεται στό μέσο τοῦ στήθους κι ἔχει χρώμα ἀνοικτό σπόρων ροδιοῦ μέ ὠχρόλευκα, ὑπότεφρα φῶτα και βαθύχρωμες καφέ σκιές.

Πιο πάνω εἰκονίζεται ὁ στυλίτης Συμεών μέ τίς παλάμες μπροστά στό στήθος στραμμένες πρὸς τό θεατή. Μεταξύ τῶν φρυδιῶν τό φῶς διαγράφει ὕψιλον και κάτω ἀπό τό ἀριστερό μάτι λευκές γραμμές και κηλίδες. Τό γένη τοῦ ἀσκητῆ εἶναι βραχύ και στρογγυλό σέ βάθος ὠχρόλευκο. Τό κουκούλι βαθυκύανο μέ τεφρόλευκα, γραμμικά φῶτα και ὁ μανδύας καφεκόκκινος. Ἀπό τό κουκούλι ξεπροβάλλει στό μέσο τοῦ μετώπου θύσανος μαλλιῶν σέ σχῆμα γλώσσας. Τά κάγκελα εἶναι ἀραιά, κίονας δέν διακρίνεται, μόνο μέρος τοῦ κιονοκράνου.

Ἀνατολικότερα, κάτω μίμηση ὀρθομαρμάρωσης, γραμ-

20

μές και ταινίες κυματοειδεῖς ἐρυθρές, ἐναλλασσόμενες μέ βαθυκύανες.

Ἐπάνω, χωρὶς διαχωριστική ταινία, δύο ὀλόσωμοι ἅγιοι. Ἀριστερά ἡ ραδινὴ μορφή τοῦ ὀσίου Νίκωνα τοῦ Μετανοεῖτε. Ἀκάλυπτη ἡ κεφαλή, κανελιά τά μαλλιά, πολύ κοντό, λεπτό τό μουστάκι, βραχύτατο, στρογγυλό τό γένη, σιένα ὁ χιτώνας, σκούρος, πρασινότεφρος ὁ ἀνάλαβος, καφεκόκκινος ὁ μανδύας. Καί μέ τίς δύο παλάμες πρὸς τό θεατή δέεται²⁰. Δεξιά νέος, ἀγένειος στρατιωτικὸς ἅγιος μέ κοντά μαλλιά και ἐξίτηλο πρόσωπο, σέ ἐλαφρά πρὸς τά δεξιά στροφή. Ἐξω τοῦ περιγράμματος τοῦ σώματος κρατεῖ χαμηλά μέ τό δεξιό χέρι ὄρθιο τό ἀκόντιο. Μέ τό ἄλλο συγκρατεῖ κοντά στό πόδι ὄρθια ἀσπίδα σέ χρώμα σιένα, κατάστικτη ἀπό λευκές κηλίδες. Φορεῖ κεραμιδή

18. Βλ. Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, ὀ.π., σ. 559, σημ. 35.

19. Α. Grabar-A. Skira, La peinture byzantine, Genève 1953, εἰκ. σ. 99.

20. Ἡ παράσταση τοῦ ὀσίου ἄς προστεθεῖ στίς μνημονευόμενες στό βιβλίο τοῦ Ὀδυσσέα Λαμπρίδη, Ὁ ἐκ Πόντου ὀσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, Ἀθήναι 1982, σ. 436-437.

χιτώνα με καφέ γραμμικές σκιές, πτυχούμενο μεταξύ τῶν ποδιῶν, κίτρινο θώρακα κατάκοσμο, ζώνη πού ἔδενε στή μέση, μανδύα μακρό, ὠχρότεφρο με λευκές παράλληλες γραμμές ὡς φῶτα, δεμένο σέ κόμπο κοντά στό δεξιό ὄμο, κάλτσες σέ καστανοβυσσινί, κατάκοσμες με τεφρούς ρόμβους, οἱ ὁποῖοι περικλείουν τρίφυλλο. Τά ὑποδήματα, σάν ταινίες πού δένονται ξεχειλωμένες ἐπάνω, ἔχουν βαθύχρωμες κανελιές σκιές καί ρόδινα, ὑπόλευκα φῶτα. Ἐπί τοῦ δεξιό μῆρό προβάλλει ἐκ τῶν ὀπισθεν καστανοβυσσινιά θήκη ξίφους. Σέ δεύτερη ζώνη τώρα —στήν ἐπικλινή ὄροφή, κοντά στό ἱερό, πάνω ἀπό τόν ἅγιο Κοσμά τοῦ νότιου τοῖχου— μετωπικός με τίς παλάμες πρὸς τό θεατή, ὁ ἅγιος Εὐθύμιος, τοιχογραφία μαυρισμένη καί ἐτοιμόρροπη. Τά μαλλιά κοντά, τό γένι μακρό καί στενό σάν ρίζα, χωρισμένο στό μέσο, ὠχρόλευκο με κανελιές σκιές, ὁ χιτώνας μελής, ὁ μανδύας σέ σκοῦρο κεραμιδί, ὁ ἀνάλαβος τεφροκύανος, ὑπόλευκος.

Δεξιά τοῦ ἁγίου τό κονίαμα ἔχει καταπέσει καί διακρίνεται ἢ τοιχογραφία ἀρχαιότερου στρώματος, γιά τήν ὁποία ἤδη ἔγινε λόγος. Δεξιότερα, στό δεύτερο στῶμα, ὁ ἅγιος Προκόπιος νέος, ἀγένειος με αὐγόσχημο, πλατύ, ἐξίτηλο πρόσωπο, κανελί, λεπτό περίγραμμα καί πιά μέσα, ἄν δέν γελιέμαι, στενή, πράσινη σκιά. Τά χαρακτηριστικά εἶναι σέ χρῶμα κανελί. Τά μαλλιά, σέ βάθος σιένα με κανελιές σκιές καί κίτρινα φῶτα, κατεβαίνουν κυματιστά πιά κάτω ἀπό τά αὐτιά. Φορεῖ κίτρινο χιτώνα πού σκεπάζει τά γόνατα κι ἔχει σειρά λευκῶν λίθων κοντά στήν παρυφή τήν κοσμομένη με κανελί ἐλικόφυλλο. Κίτρινος εἶναι ὁ φολιδωτός θώρακας, καφεκόκκινος ὁ μακρός μανδύας, ὁ πορπύμενος κοντά στό δεξιό ὄμο. Τμήμα του πού πέφτει πίσω, συμμαζεμένο προβάλλει κάτω ἀπό τόν ἀριστερό βραχίονα. Οἱ κάλτσες εἶναι βαθυκύανες, κατάκοσμες με λευκά σταυρουλάκια, πού ἴσως βρίσκονταν μέσα σέ ρόμβους τεφροῦ δικτυωτοῦ πλέγματος, καί τά ὑποδήματα ταινίες κίτρινες-κανελιές. Μέ τό ἀριστερό χέρι ὁ ἅγιος μπροστά στήν ὀσφύ κρατεῖ ξίφος λοξό πρὸς τά ἔξω καί με τό ἄλλο ἀκόντιο. Πλάι του διαχωριστική ταινία.

Δυτικότερα τό *Γενέθλιον τοῦ Ηρόδου*. Ἀριστερά σέ στάση $\frac{3}{4}$ πρὸς τά δεξιά ἢ Σαλώμη. Τήν ἀκάλυπτη κεφαλή της με τό ἐξίτηλο πρόσωπο στρέφει πρὸς τά ὀπίσω. Στό κεφάλι βαστάζει στρογγυλό σκεῦος, εὐρύ, κατάκοσμο ἐξωτερικά, με μικρή βάση, βαθύ, πού περιέχει τήν κεφαλή τοῦ Ἰωάννη. Τό σῶμα της ψηλό καί στενό. Φορεῖ κεραμιδί, στενό φόρεμα, πού η παρυφή του ἐγγίζει τό ἔδαφος καί πίσω σάν νά ἔχει οὐρά. Τήν ὀσφύ περιβάλλει πολύ στενή διάλιθη ζώνη, σάν σχοινί, τῆς ὁποίας τό ἄκρο μπροστά, κατά τό μέσο τοῦ σώματος, πέφτει ὡς κάτω. Οἱ μανίκες στενές καί μακρές, τά περικάρπια τεφρά, κατάκοσμα. Ἐπί αὐτά ξε-

Εἰκ. 21. Ἡ Παναγία. Λεπτομέρεια τῆς Γεννήσεως.

προβάλλει κρεμάμενο μακρό ὕφασμα, προφανῶς χειρίδα ἐσωτερικοῦ ἐνδύματος, πού καλύπτει τή ράχη τοῦ ἀφημένου κάτω ἀριστεροῦ χειροῦ. Ἐπί τοῦ ἄλλο χέρι, καθὼς αὐτό εἶναι ὑψωμένο, τό ὕφασμα κυματίζει πρὸς τά πάνω²¹. Δεξιά της κεραμιδί οἰκοδόμημα με ἰσόδομο κάτω τοῖχο καί με στέγη ἐπίπεδη, πάνω στήν ὁποία λευκό ὕφασμα. Ὁ ἰσόδομος τοῖχος τελειώνει ἐπάνω σέ κατάκοσμο γεῖσο. Μπροστά στό κτίριο τραπέζι στρωμένο με κεραμιδί τραπεζομάντιλο πού ἔχει λευκά ἢ κίτρινα φῶτα καί βαθυκάστανες σκιές, ραμμένο ἔτσι ὥστε νά σχηματίζει κάτω σουρωτές γλῶσσες. Πάνω στό τραπέζι μαυρομάνικο μαχαίρι, δύο ποτήρια με ψηλά πόδια, ψωμάκια καί στό μέσο σουπιέρα λευκοροδίνη με ἐλικοειδή λευκό βλαστό στήν κοιλιά καί ραβδωτό πόδι, περιέχουσα φαγητό ἴσως ἀπό ἄρνι. Πίσω ἀπό τό τραπέζι, σέ ἔδρανο με μαξιλάρι χωρίς ἐρεισίνωτο, κάθονται τρεῖς ἄνδρες συζητοῦντες. Ὁ πρῶτος ἀριστερά, νέος με βραχύ γένι ἀπολήγον κάτω σέ γλωσσόμορφους θυσάνους, ἐπιθέτει τό ἀριστερό χέρι στό χεῖλος τοῦ τραπεζιοῦ καί τό ἄλλο ὑψώνει μπροστά στό στήθος, καθὼς τό βγάζει κάτω ἀπό τό καστανό ἱμάτιό του με τό δικτυωτό, τεφρό, διακοσμητικό πλέγμα. Μέσα στους ρόμβους τοῦ πλέγματος διπλές γωνίες με στιγμή καί στά σημεῖα ἐπαφῆς τῶν ρόμβων λευκές κηλίδες. Ὁ δεύτερος, νέος κι αὐτός με σφηνόσχημο γένι καί λίγο μακριά μαλλιά, εἶναι κατά $\frac{3}{4}$ στραμμένος

Είκ. 22. Τό Λουτρό. Λεπτομέρεια τῆς Γεννήσεως.

πρός τόν πρῶτο. Φοροῦν καί οἱ δύο στό κεφάλι περιέργα, λευκά μέ τεφρές καί καστανές σκιές καλύμματα, σάν σαρίκια²² σφιγμένα μέ ταινία στό μέσο καί φουσκωτά, πτυχωτά στά πλάγια. Ὁ δεύτερος ἔχει ἀνοιχτόχρωμο χιτώνα μέ κατάκοσμη τραχηλιά καλύπτουσα τούς ὤμους καί κεραμιδῆ μανδύα μέ ταβλίο. Καί ὁ τρίτος εἶναι νέος, ἀγένειος, μέ ὁμοιο κάλυμμα στό κεφάλι. Τά μαλλιά καί τῶν τριῶν, κανελιά μέ κίτρινα φῶτα, μοιάζουν μέ τά μαλλιά τοῦ ἁγίου Προκοπίου. Ὁ τρίτος ἐπιθέτει τό ἀριστερό χέρι στό τραπέζι καί μέ τό ἄλλο κρατεῖ μπροστά στό στήθος λευκό μαντίλι μέ κόκκινες λουῖρες. Ὁ χιτώνας του κυανότεφος μέ πολλά λευκά φῶτα καί κίτρινη, κατάκοσμη τραχηλέα, ὁ πορπούμενος μανδύας του διακοσμημένος μέ ρόμβους ἀπό διπλές τεφρές γραμμές πού περικλείουν λευκοῦς λίθους καί κίτρινο κόσμημα, κύκλο μέ κεραῖες βαλμένες σταυρωτά καί μέσα στόν κύκλο λίθο λευκό.

Δυτικότερα, πολύ μαυρισμένη ἡ Ἀποτομή. Ἀριστερά ἐπιπεδόστεγο κτίριο καί μπροστά του στρατιώτης σέ μισή πρὸς τά δεξιὰ στροφή ὑψώνει σπάθη. Στά πόδια του σκευός μέ τήν κεφαλή τοῦ Προδρόμου. Δεξιὰ οἰκοδόμημα μέ κωνική στέγη. Κάτω ἀπό αὐτήν, σέ ἐρυθρό βάθος, τόξο διακοσμημένο μέ τεφρόλευκα στολίδια. Κάτω ἀπό τό τόξο σκύβει κατ' ἀριστερό πλευρό τό ἀποκεφαλισμένο σῶμα τοῦ Ἰωάννη, λεπτό

καί μακρόκορμο, μέ ποδήρη χιτώνα, πού ἡ πτυχολογία του θυμίζει 12ο αἰ.²³ Προβάλλει τό ἀριστερό πόδι καί δέεται.

Ἡ παράσταση παρουσιάζει δύο παράδοξα: ἐνῶ ἡ κεφαλή τοῦ ἁγίου ἔχει ἀποκοπεί καί ἤδη εἶναι ἀποτεθειμένη στό σκευός, ὁ δῆμιος ὑψώνει τή μάχαιρα. Μήπως γιατί βλέπει τό ἄλλο παράδοξο, νά στέκει ἀκόμη στά πόδια του τό ἀποκεφαλισμένο σῶμα; Γιά τό δεύτερο αὐτό θέμα ἔχει κάνει λόγο ὁ μακαρίτης Ξυγγόπουλος ἐξετάζοντας ἄλλη, ὅμοια σκηνή²⁴.

Ξαναγυρίζοντας στό βορινό τοῖχο βλέπομε πάνω ἀπό τήν ἁγία Μαρίνα καί τόν Ἰωακείμ τή Γέννηση τοῦ

21. Κατά τόν Ἄ. Ξυγγόπουλο (Σαλώμη (:), ΕΕΒΣ ΙΒ' (1936), σ. 269) οἱ μακρές χειρίδες χαρακτηρίζουν τήν ἐνδυμασία τῶν ὄρχηστρίδων.
22. Σαρίκι φουσκωτό, ἀλλ' ὄχι σφιγμένο στό μέσο, φορεῖ κατά τό τρίτο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ. ὁ δωρητής Βασίλειος στόν Ἅγιο Γεώργιο τῆς κοιλάδας τοῦ Περιστρέματος (N. et M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, Paris 1963, πίν. 94 καί σ. 203, εἰκ. 49).

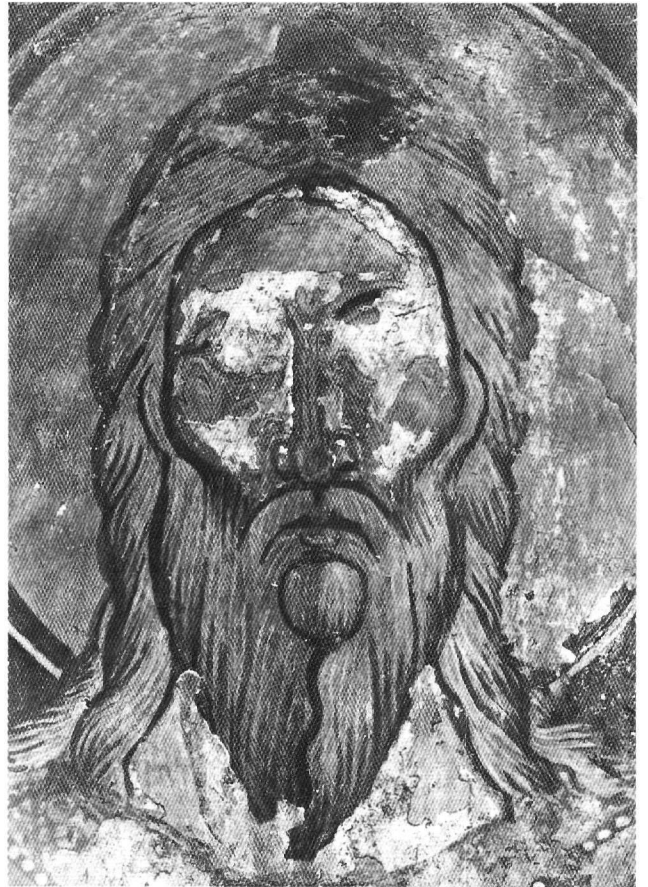
23. Τό ἴδιο παρατηρεῖται καί στό χιτώνα τοῦ Προδρόμου πάλι σέ σκηνή Ἀποτομῆς στό ναό τῆς γειτονικῆς Χρυσαφίτισσας, Ν. Β. Δρανδάκης, Παναγία ἡ Χρυσαφίτισσα, ὁ.π. (ὑποσημ. 6), σ. 357.

24. Ἄ. Ξυγγόπουλος, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ καθολικοῦ Μονῆς Προδρόμου παρά τας Σέρρας, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 42-43. Ὁ Ξυγγόπουλος μνημονεῖ παραδείγματα τῆς λεπτομέρειας ἀπό τό 14ο αἰ. καί παραθέτει τή γνώμη του γιά τήν προέλευσή της.

Χριστού. Ἡ Παναγία (Εἰκ. 21), μέ κυανό χιτώνα καί ἐρυθρό μαφόρι, εἶναι ξαπλωμένη σέ ἐρυθρή στρωμνή στηρίζοντας μέ τό ἀριστερό χέρι τό μάγουλο. Κάτω εἰκονίζεται τό Λουτρό (Εἰκ. 22). Ἡ μαμμή φορεῖ κερασίη χιτώνα καί λευκή μαντίλα μέ μαῦρα ξόμπλια, ἡ ὁποία περιβάλλει τό κεφάλι· ἡ μιά της ἄκρα πέφτει στόν ὤμο καί ἡ ἄλλη τυλίγεται σάν σαρίκι πάνω ἀπό τό μέτωπο. Τό μεγάλο, μακρό πρόσωπό της ὄχρα μέ χαρακτηριστικά σέ κερασίη καί λίγα, πλατιά λευκά φῶτα· ἡ μύτη μεγάλη. Ὁ χιτώνας τῆς Σαλώμης εἶναι κυανός. Τά χέρια της σκεπασμένα μέ ἐρυθρό ὕφασμα κρατοῦν καί ἀδειάζουν λευκή κανάτα. Ἡ λεκάνη μαργαριτοκόσμητη, τό νερό βαθυκύανο. Ὁ Χριστός μακροπρόσωπος μέ πλατιά γνάθο σέ ἡλικία ἐφήβου, σχεδόν μετωπικός μέ ὄρθιο τόν κορμό, ἐκτείνει τό ἀριστερό χέρι ἐνῶ τό ἄλλο καμπτόμενο κρατεῖ ἡ μαμμή ἀπό τόν καρπό. Τό ἄλλο της χέρι ἀπλώνει πρὸς τό στήθος τοῦ Ἰησοῦ. Ἐπάνω δεξιὰ σκηπτροφόρος ἄγγελος μέ λευκό χιτώνα, ἐρυθρό ἱμάτιο, καστανέρυθρα φτερά μέ κίτρινα φῶτα σέ σχῆμα ψαροκόκαλου ἀπευθύνεται σέ βοσκοπούλο πού παίξει αὐλό. Κατά τά ἄλλα ἡ τοιχογραφία εἶναι κατεστραμμένη. Ἀλλοῦ ἔχω παρατηρήσει πῶς τά φῶτα σέ σχῆμα ψαροκόκαλου στά φτερά τῶν ἀγγέλων εἶναι συνηθισμένα τό 13ο αἰ.²⁵

Ἀπέναντι στή Γέννηση, δεξιὰ ὡς πρὸς τόν εἰσερχόμενο στό ναό, ἡ Ὑπαπαντή, χωρισμένη ἀπό τή Γέννηση κατά τό κλειδί τῆς καμάρας μέ ταινία, στήν ὁποία λευκές γραμμές σέ βαθυκύανο βάθος διαμορφώνουν τετράγωνα ἐγκλείοντα λευκές κηλίδες. Ἡ προφήτις Ἄννα, ἐρυθροντυμένη στό δεξιό τμήμα τῆς σκηνῆς, κρατεῖ εἰλητό καί μπροστά της ὁ Συμεών μέ κυανό χιτώνα—τά φῶτα του λευκά— καί ἐρυθρό ἱμάτιο μέ σκεπασμένα τά χέρια βαστάζει τό Χριστό, στραμμένο πρὸς τή Θεοτόκο, πού ἐκτείνει πρὸς τό βρέφος τά χέρια φορώντας κυανό χιτώνα καί μαφόρι ἐρυθρό. Πλάι της, μπροστά σέ ἐρυθρό κτίριο, ὁ Ἰωσήφ, μέ χιτώνα χρώματος ἀνοικτοῦ ρόδινου καί κυανότεφορο ἱμάτιο, ἐκτείνει καί ἐκεῖνος τά χέρια. Στό μέσο τῆς σύνθεσης τράπεζα μέ μικρό, κίτρινο, κατάκοσμο πόδι, σκεπασμένη μέ καστανή ἐνδυτή, κατάστικτη ἀπό κίτρινα κοσμήματα μεταξύ τῶν ὁποίων σταυροί. Τήν τράπεζα προστατεύει κιβώριο μέ τροῦλλο ἀπό ἐρυθρό μάρμαρο.

Πιο μέσα, δεξιὰ, πάνω στήν ὄροφή, μεγάλη μνημειώδης, μαυρισμένη, κατεστραμμένη παράσταση κατά τό δεξιό της τμήμα. Ἀριστερά τρεῖς ἀνδρικές μορφές, μᾶλλον ἀπόστολοι, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μεσαῖος μετωπικός. Μπροστά των βαδίζει πρὸς τά δεξιὰ ὁ Χριστός μέ καστανό χιτώνα καί κυανό ἱμάτιο, προτείνοντας τό δεξιό χέρι σέ εὐλογία καί μέ τό ἄλλο, ριγμένο κάτω, κρατώντας εἰλητό. Καί ἡ ὀργάνωση τῆς σύνθεσης καί ἡ ἐπιγραφή *Η Εγερσι* δείχνουν ὅτι πρόκειται γιά τήν Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου.

Εἰκ. 23. Ἡ κεφαλή τοῦ προφήτη Ζαχαρία.

Δυτικότερα τῆς Ὑπαπαντῆς, πλάι στήν εἴσοδο, ὑπῆρχε καί ἄλλη παράσταση. Φαίνονται ἀριστερά τά πόδια δύο ἀνθρώπων μέ ἐρυθρά καί κυανὰ ἐνδύματα.

Στό πρόσωπο τοῦ ἁγίου Ζαχαρία τά χρώματα ἔχουν ἀπολεπισθεῖ (Εἰκ. 23). Μήπως λοιπόν πρόκειται γιά ξηρογραφία; Ἡ παράσταση τῆς ἁγίας Μαρίας πού σφυροκοπᾷ τό διάβολο εἶδαμε πῶς εἶναι συχνή κατά τό 13ο αἰώνα. Τήν ἀπεικόνιση πάλι στή σκηνή τῆς Ἀποτομῆς ὄρθιου τοῦ σώματος τοῦ Προδρόμου συναντήσαμε στήν γειτονική Χρυσοφίτισσα (1290). Τοῦ ἴδιου ναοῦ ἁγίους μᾶς θύμισεν ὁ τρόπος δήλωσης τῶν ρυτίδων στήν παρειά τῆς Αἰγυπτίας. Ἀλλά καί πρὸς τόν Παντοκράτορα τῆς Χρυσοφίτισσας²⁶ μπορεῖ νά παραβληθεῖ ὁ φυσιογνωμικός τύπος τοῦ Σωτήρα στό σπήλαιο, μέ τό πλατύ, πλαδαρό πρόσωπο (Εἰκ. 19). Προσωπογραφικά ἡ ἁγία Θεοδότη (Εἰκ. 4) δέν εἶναι μακριά ἀπό τήν ἁγία Μαρίνα εἰκόνας (13ου αἰ.) τοῦ Πεδουλά τῆς Κύπρου²⁷, ἀλλά καί ὁ ἐνιαῖος τόνος τοῦ χρώματος τῆς ἐπιδερμίδας προσώπων στό σπήλαιο τῆς Χρύσαφας (Εἰκ. 4, 5, 15, 18, 21, 22) εἶναι στοιχεῖο

Εικ. 24. Ναϊσκος Ἁγίου Δημητρίου. Ἡ Πλατυτέρα.

γνώριμο σέ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰ. Ἡ κυρίαρχη συμμετρία στό σχέδιο τῆς μορφῆς τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα «τοῦ δια Χριστόν σαλοῦ» (Εἰκ. 12) συγκρίθηκε πρὸς τὴν συμμετρικὴ δομὴ τοῦ ἁγίου Ζαχαρία τῆς Λάγιας (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.). Ὁ σαλὸς θυμίζει ἀρκετὰ τὸν ἅγιο Ἀνδρέα τῆς Κρύπτης τοῦ S. Biagio στοῦ S. Vito dei Normanni²⁸, ἔργο τοῦ 1197²⁹, δηλαδή παλιότερο. Ὁ σαλὸς ὅμως εἶναι μορφή ραδιότερη καὶ πῶς σχηματικὴ μοιάζει ἐν μέρει ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου καὶ μέ τὸν ἅγιο Πολύκαρπο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286)³⁰. Στὴν ἴδια τοιχογραφία τῶν Κροκεῶν τὰ φῶτα ἐκατέρωθεν τῆς μύτης ἀποδίδονται παρόμοια, ὅπως στὸν ἅγιο Νικόλαο (Εἰκ. 11) καὶ σὲ ἄλλους ἁγίους τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ (Εἰκ. 8, 9, 12, 13, 15). Καὶ ὁ ἅγιος Νικόλαος ἔχει πρόσωπο μακρότερο, ἂν παραβληθεῖ πρὸς τὸν ἴδιο ἱεράρχη τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Mottola³¹ (τέλος 12ου-ἄρχῶν 13ου αἰ.)³².

Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τοῦ φωτισμοῦ μέ μικρὲς ἐπιφάνειες στό πρόσωπο τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ (Εἰκ. 16),

ὅπως σημειώθηκε, ἀλλὰ καὶ τῆς ἁγίας Μαρίας (Εἰκ. 14), θυμίζει τὴν Παναγία τῆς ἀψίδας στοῦ Βαθῦ Κισάμου Κρήτης (1284). Ἡ δῆλωση πάλι τῶν χειλέων (Εἰκ. 4, 5, 11, 13, 16, 17, 18, 22) γίνεται ὅπως σὲ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία Λάγιας³³ καὶ τοῦ Μουτουλλά τῆς Κύπρου (1280)³⁴.

Τὰ φῶτα τῶν πτερυγῶν ἀγγέλου σὲ σχῆμα ψαροκόκαλου εἶναι, ὅπως γράφηκε, συνηθισμένα κατὰ τὸ 13ο αἰ. Καὶ ὁ ἐξεργος διάκοσμος πού ἔχει ὁ φωτοστέφανος τοῦ Προδρόμου ἀπαντᾷ στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη κοντὰ στό 1300.

Ἔτσι οἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις ἐνισχύουν τὴν ἄποψη πὼς ἡ χρονολογία τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ τῆς Χρύσαφας πρέπει νὰ πέφτει μέσα στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰώνα.

25. Ν. Β. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Καφίνας, Βυζάντιον, Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο, I, Ἀθῆναι 1986, σ. 248.

26. Ν. Β. Δρανδάκης, Παναγία ἢ Χρυσάφισσα, ὁ.π. (ὑπόσημ. 6), πίν. ΟΘ', εἰκ. 10.

27. Βυζαντινὲς εἰκόνες τῆς Κύπρου, Μουσεῖο Μπενάκη (Κατάλογος Ἐκθεσῆς), 1 Σεπτεμβρίου-30 Νοεμβρίου 1976, σ. 44-45, εἰκ. 11.

28. Alba Medea, Gli affreschi delle cripte eremitiche pugliesi, Albo, Roma 1939, εἰκ. 46.

29. Ἡ τοῦ 1196 (Pina Belli d'Elia et al., La Puglia fra Bizanzio e l'Occidente, Milano 1980, σ. 332). Ἄν ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἡ ἰνδικτιῶν ΙΕ' ἔχουν διαβαστεῖ σωστά (Alba Medea, ὁ.π., κείμενο, σ. 93), τότε πρέπει τὸ ἔτος νὰ ἦταν 1197, ἀφοῦ τὸ 1197 ἡ ἰνδικτιῶν ἦταν ΙΕ'.

30. Ν. Β. Δρανδάκης, ὁ.π. (ὑπόσημ. 9), σ. 222, εἰκ. 24.

31. Pina Belli d'Elia et al., ὁ.π., εἰκ. 121 (ἐπάνω).

32. Ὁ.π., σ. 342.

33. ΠΑΕ 1978, πίν. 116, 117β.

34. Γ. Α. Σωτηρίου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, ἐν Ἀθῆναις 1935, πίν. 85-87. Ἀθαν. Παπαγεωργίου, Ἰδιόζουσαι βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τοῦ 13ου αἰ. ἐν Κύπρῳ, Πρακτικά Α' Διεθνούς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου, Λευκωσία 1969, Β', Λευκωσία 1972, σ. 201-212, πίν. XXII.2, XXVI, XXIX, XXX. Doula Mouriki, The Wall Paintings of the Church of the Panagia at Moutoullas, Cyprus, Byzanz und der Westen, Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters, Wien 1984, πίν. LXXII.2, LXXIII, LXXIV.7, 8, LXXV κ.ἀ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ο ΕΡΕΙΠΩΜΕΝΟΣ ΝΑΪΣΚΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Σέ ἐλάχιστη ἀπόσταση χαμηλότερα ἀπό τό σπήλαιο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, σώζεται, ὅπως σημειώθηκε, ἐρειπωμένος ὁ ναῖσκος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Εἰκ. 1). Γι' αὐτό, ἂν καί δέν εἶναι σπηλαιώδης, γίνεται ἐδῶ λόγος γιά τίς τοιχογραφίες του. Ὡς Ἁγία Τράπεζα χρησιμεύει ὁ φυσικός βράχος.

Οἱ σωζόμενες τοιχογραφίες στόν Ἅγιο Δημήτριο δέν ἔχουν γίνει ἀπό τό χέρι πού ζωγράφησε τό γραπτό διάκοσμο τοῦ δευτέρου στρώματος τοῦ σπηλαίου.

Στήν ἀψίδα εἰκονίζεται σέ βάθος ἐπάνω βαθυκύανο καί κάτω πρασινωπό πελώρια ἔνθρονη Πλατυτέρα (Εἰκ. 24)³⁵. Τό πρόσωπό της μισοσβημένο, ἡ μύτη μακρή καί λεπτή, τό στόμα μικρό, ὁ χιτώνας κυανός. Ἄξιο-πρόσεκτες οἱ ἐνάλληλες, ἔλλειπτικές καμπύλες, οἱ μᾶλλον διακοσμητικές, πού διαμορφώνουν οἱ πτυχές τοῦ μαφορίου πάνω ἀπό τό δεξιό γόνατο τῆς Παναγίας. Ὁ μικρός Χριστός μέ τό συμπαθητικό κεφαλάκι κάθετα στό μέσο τῆς ποδιᾶς τῆς Θεομήτορος. Ἐχει καί ἐκεῖνος μικρό στόμα (Εἰκ. 24), ὕψηλό μέτωπο, εὐλογεῖ, ὅπως συνήθως, μέ τό δεξιό χέρι καί τά ἐνδύματά του εἶναι ὁμοιόχρωμα μέ τά φορέματα τῆς Θεομήτορος. Πολυκόσμητος εἶναι ὁ ξύλινος (καφέ χρώματος) μαργαριτοκόσμητος θρόνος μέ τό λυρόσχημο ἐρεισίωτο, ἀπό τό ὁποῖο εἶναι ἀναρτημένο ὕφασμα, ἐπάνω κίτρινο μέ μαῦρο διάκοσμο, λούρες καί διανθισμένα κουφικά, καί κάτω βαθύχρωμο μέ ρόμβους πού ἐγκλείουν τεφρές μαργαρίτες (:). Τά μαργαριτοκόσμητα ἐπιμήκη δύο μαξιλάρια τοῦ ἐδράνου, μέ τίς κίτρινες κατάκοσμες κωνικές ἄκρες, εἶναι τό μπροστινό κόκκινο καί τό πίσω κυανό. Κάτω ἀπό τό ἔδρανο διακοσμῶν τό θρόνο παραλληλόγραμμα κυανά, μικρά, ἀδιακόσμητα, ἐναλλασσόμενα μέ ἄλλα μεγάλα, καλυπτόμενα ἀπό ἀλληλοτεμνόμενους διάλιθους ρόμβους, τούς ὁποῖους διαμορφώνουν λεπτές γραμμές.

Ἀριστερά, στό μέσο τῆς βόρειας στενῆς λωρίδας τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου, ἴχνη ἀπό τόν ἄγγελο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ μέ τόν κυανό χιτώνα καί τό ἐρυθρό ἱμάτιο.

Δεξιά ἡ Παναγία (Εἰκ. 25). Τό πρόσωπό της ἀποδίδει ὄχρα, τίς σκιές του χρῶμα πράσινο, τά φῶτα λευκές πλατιές γραμμές ἢ ἐπιφάνειες, τά φρύδια χρῶμα καστανό, τή μύτη καί τά πάνω βλέφαρα κόκκινο. Ὁ χιτώνας τῆς εἶναι κυανός, τό μαφόρι καστανό. Τό σῶμα εἰκονίζεται κατενώπιον, ὁ κορμός κλίνει καί τό ὄρατο πρόσωπο σέ μισή στροφή πρὸς τά δεξιά. Ἡ δεξιά παλάμη εἶναι ἀνοικτή μπροστά στό στήθος, ἀπό τό μεγάλο δάκτυλο κρέμεται κλωστή μέ ἀδράχι καί τό ἀριστερό χέρι κρατεῖ τυλιγάδι.

Κάτω ἀπό τήν Παρθένο εἰκονίζεται μετωπικός ὁ Χρυσόστομος (Εἰκ. 26), κρατώντας μέ τό δεξιό (μαρτυρικό) σταυρό καί μέ τό ἄλλο, τό καλυπτόμενο ἀπό τόν καστανέρυθρο φαιλόνη, εὐαγγέλιο. Καφέ χρῶμα ἀποδίδει τά περιγράμματα καί τίς ρυτίδες τοῦ ὄχρου προσώπου, λευκές γραμμές τά φῶτα. Ἐνῶ τήν προηγούμενη μορφή χαρακτηρίζει πλαστικότητα, ἐδῶ κυριαρχεῖ ἡ γραμμή. Τά γραμμικά φῶτα τοῦ προσώπου θυμίζουν ἄγιους τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286). Τό στιχάρι τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι ὄχρο-λαδί, τό ἐγχείριο ἐρυθρό μέ κίτρινα κοσμήματα.

Πλάι στό Χρυσόστομο, ἐπί τό νότιο τοῖχου, στή νοτιοανατολική γωνία, ὁ *ὄσιος πα(τή)ρ ημων Νικον ο [Με]τανοεῖται* (Εἰκ. 27)³⁶, μετωπικός μέ τίς δύο παλάμες ἀνοικτές μπροστά στό στήθος, μέ πλατύ, τραχύ πρόσωπο, κοντό λαιμό, πολλά, πυκνά, ἀκτένιστα μαλλιά, βραχύ, στρογγυλωπό γένη. Τό τρίχωμα ἀποδίδεται μέ λαδιές γραμμές σέ καστανό βάθος. Ὁ μανδύας εἶναι καστανός, ὁ χιτώνας σέ λαδί χρῶμα, ὁ ἀνάλαβος μελανός μέ λευκές κυματιστές γραμμές καί στό μέσο του τεφρῆ ταινία μέ ἐρυθρό σκοινί, διαγράφουσα χα-

Εἰκ. 25. Ναῖσκος Ἁγίου Δημητρίου. Ἡ Παναγία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

μηλά σταυρό. Ἡ μορφή τοῦ ἁγίου ἐδῶ ἀποδίδεται ἄγρια.

Στό βόρειο σκέλος τῆς καμάρας, πλάι στόν ἀνατολικό τοῖχο, λείψανα τῆς Καθόδου στόν Ἅδη, σαρκοφάγος βαθυκύανη μέ λοξές κίτρινες, λεπτές γραμμές. Ἐπάνω τῆς τεφροῖ ἤλοι καί κλειδαριά. Ἐκ τῆς σαρκοφάγου προβάλλουν ἀπό τά γόνατα καί πάνω δύο μορφές σέ στάση ¼ πρὸς τά δεξιά, πρῶτος ἴσως ὁ Δαβὶδ μέ κυανό χιτώνα καί κατάκοσμο μανδύα, καστανό μέ δικτυωτό κίτρινο πλέγμα. Οἱ ρόμβοι του ἐγκλείουν λευκοὺς κύκλους μέ κεραῖες, ἐξέχουσες σταυρωτά. Πίσω του νέος (ὁ Σολομών;) μέ κοντά μαλλιά καί ἐρυθρό ἔνδυμα.

Ἀπέναντι, στό νότιο τοῖχο, πλάι στή νοτιοανατολική γωνία, λείψανα σύνθεσης, οἰκοδόμημα βαθυκύανο μέ

κίτρινα φῶτα, μᾶλλον χτισμένο ἰσοδομικά. Μπροστά του στέκει ψηλός ἄντρας σέ στάση $\frac{3}{4}$ πρὸς τ' ἄριστερά, μέ βαθυκύανο χιτῶνα καί τεφρά γραμμικά φῶτα, ἐρυθρὴ ταινία στά μανίκια καί καστανό ἱμάτιο μέ φῶτα λαδιά καί κίτρινα. Δεξιά του ἄλλη μορφή μέ κυανὸ καί κόκκινο φόρεμα.

Τὰ φῶτα στό πρόσωπο τῆς Παναγίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἀποδίδονται κατὰ τρόπο πού προσεγγίζει σ' εἰκείνον τῆς Παναγίας τοῦ χωριοῦ Βαθῦ Κισάμου (1284), πού εἶδαμε.

Ὁ Χρυσόστομος φυσιογνωμικά θυμίζει μάρτυρες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στό Κούνεσι (Βαθῦ) Κισάμου (1284)³⁷. Τὰ φῶτα στό πρόσωπό του εἶναι παρόμοια καί σέ ἅγιο (Ἀνάργυρος) τοῦ Κούνεσι³⁸. Ὁ ἅγιος ὅμως τῆς Κρήτης εἶναι μορφή ζωντανή· στή Χρῦσαφα εἶναι πιό ἐπίπεδη, τέχνης ὑποδεέστερης³⁹. Ἡ ἔντονη ἀντίθεση τῶν λεπτῶν, ἀραιῶν, λευκῶν, γραμμικῶν φῶτων στό πρόσωπο τοῦ Χρυσόστομου πρὸς τό χρῶμα τῆς ἄλλης ἐπιδερμίδας ἀπαντᾷ καί στό Μιχαήλ Ἀρχάγγελο τῆς Ἁγίας Μαρίας τοῦ χωριοῦ Ραβδόυχα

Κισάμου Κρήτης⁴⁰. Ἡ πτυχολογία τοῦ ἱεράρχη νομίζω πὼς δέν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν πτυχολογία τῆς γειτονικῆς του Πλατυτέρας.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου πρέπει νά ἔγιναν σέ χρόνια πού λίγο ἀπέχουν ἀπὸ τό διάκοσμο τῆς σπηλιάς τοῦ Προδρόμου, ἔργο, ὅπως σημειώθηκε, ἄλλης χειρός.

35. Ὑπερφυσικές διαστάσεις ἔχει ἤδη ἡ Πλατυτέρα στό παρεκκλήσι τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου (προσωπική παρατήρηση).

36. Βλ. καί Ν. Β. Δρανδάκης, Εἰκονογραφία τοῦ ὁσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακὰ Ε' (1962), σ. 314-315 καί πίν. ΙΒ', εἰκ. 6.

37. Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινὸν καί Χριστιανικὸν Μουσεῖον, ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, πίν. 43.

38. Klaus Gallas - Klaus Wessel - Manolis Borboudakis, ὁ.π., σ. 100, εἰκ. 54.

39. Στό ἴδιο συμπεράσμα νομίζω ὅτι καταλήγει καί ἡ σύγκριση μέ ἄλλον ἅγιο τοῦ ἴδιου ναοῦ, ὁ.π., σ. 201, εἰκ. 151.

40. Κ. Ε. Λασσιθιωτάκης, Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Εἰσαγωγή - Α'. Ἐπαρχία Κισάμου, ΚρητΧρον ΚΑ' (1969), πίν. ΛΕΤ', εἰκ. 39.

Εἰκ. 26. Ναῖσκος Ἁγίου Δημητρίου. Ὁ Χρυσόστομος.

Εἰκ. 27. Ναῖσκος Ἁγίου Δημητρίου. Ὁ ὁσιος Νίκων.

Nikos Drandakis

THE CAVE-CHAPEL OF THE FORERUNNER NEAR CHRYSAFA IN LACEDAEMONIA

Before arriving at the village of Chrysafa, a country road turns right and later changes into a uphill path leading after some one-and-a-half hours to the small, elongated cave-chapel of St. John the Forerunner.

Remnants of the founder's inscription can be seen on the masonry templon screen. A fragment of the date appears at the end of the inscription, which has been reconstructed to a year between 1191/2 and 1290/1. The more precise dating of the church will be facilitated by study of the wall-paintings, which are at the moment black with soot. The natural rock incline to the south serves as most of the roof.

Saints are painted low on the dressed flanking walls which cover the natural cave face; amongst them are the Archangel Michael, the Virgin with the Christ Child, and St. John the Forerunner whose ornate stamped halo indicates the influence of Crusader art and is also encountered in churches of the Mani dated to about 1300. The manner in which light emanates from the face of the Archangel Michael is reminiscent of the *Platytera* and St. George in Vathy Kisamos, Crete (1284). The

symmetry which dominates the face of St. Symeon the Fool on behalf of Christ, a figure of severely geometric symmetry with straight schematically rendered hair, is reminiscent of St. Zacharias in the church of the same name in Lagia in the Mani (final quarter of the 13th century). St. Marina hits a winged devil with a hammer, a common iconographical motif in the 13th century.

In the roof, compound scenes, much blackened, depict the Birthday of Herod, the Decapitation of the Forerunner, with his headless body standing upright (as in the Chrisafitissa church dated 1290), and the Nativity. The associations made above lead to the conclusions that the date of the founder's inscription should fall in the last quarter of the 13th century.

A little further down from the cave, on the slope's descent, are the ruins of a small single-cell vaulted chapel of St. Demetrios, which preserves a few traces of wall-painting of about the same period, executed, however, by the hand of another painter: these depict the *Platytera*, the Theotokos in the Annunciation, St. John Chrysostom and St. Nikon.